МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ВНУТРІШНІХ СПРАВ
Кафедра юридичної психології

ВІКОВА ПСИХОЛОГІЯ ДЛЯ ЮРИСТІВ

Навчальний посібник

Київ – 2026

УДК 159.922.6:34](07)

Авторський колектив:

Олена КУДЕРМІНА – професор кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ, доктор психологічних наук, професор

Тетяна СНЯТКОВА – доцент кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ, доктор філософії

Рецензенти:

Лілія РУДЕНКО – завідувач кафедри спеціальної психології факультету спеціальної освіти та соціальної політики Українського державного університету імені Михайла Драгоманова, доктор психологічних наук, професор

Ольга КРИШЕВІЧ – завідувач кафедри кримінального права Національної академії внутрішніх справ, доктор юридичних наук, професор

Обговорено та схвалено на засіданні кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ, від 08 жовтня 2026 р., протокол № 3

Рекомендовано навчально-методичною радою Національної академії внутрішніх справ (від 27 жовтня 2026 р., протокол №)

Вікова психологія для юристів [Текст]: навч. посіб. / О. І. Кудерміна, Т.М. Снятkова. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2026. 127 с.

У навчальному посібнику розкрито закономірності психічного розвитку людини впродовж життя – від віку немовля до старості – у зв’язку з питаннями, з якими юрист стикається в практичній діяльності. Розглянуто предмет, методи і провідні теорії вікової психології, вікову періодизацію та психологічне обґрунтування вікових меж правового статусу особи; психологію дитинства та особливості опитування малолітніх свідків і потерпілих; психологію підліткового та юнацького віку, чинники протиправної поведінки неповнолітніх і психологічні засади правосуддя щодо них; психологію дорослості, сімейних конфліктів, домашнього насильства і професійної деформації юриста;

психологію похилого віку, насильства і шахрайства щодо людей похилого віку, дієздатності та заповідальної здатності.

Кожен розділ містить ключові поняття, практичні рекомендації, висновки, питання для самоконтролю, практичні завдання і кейси, тестові завдання та список рекомендованої літератури. Посібник доповнено термінологічним словником, довідковими додатками і відповідями до тестових завдань. Нормативно-правові акти наведено в редакціях, чинних станом на 1 жовтня 2026 року.

Для здобувачів вищої освіти юридичних і психологічних спеціальностей, курсантів, слухачів, викладачів, а також практичних працівників правоохоронних органів, адвокатів, суддів, фахівців служб у справах дітей і соціальних служб.

© Національна академія внутрішніх справ, 2026

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ 7
ПЕРЕДМОВА 8
РОЗДІЛ 1. ВІКОВА ПСИХОЛОГІЯ ЯК НАУКА. ТЕОРІЇ ТА ПЕРІОДИЗАЦІЯ ВІКОВОГО РОЗВИТКУ. ПРАВОВЕ ЗНАЧЕННЯ ВІКУ 10
Вік як юридично значуща категорія 10
1.1. Вікова психологія: предмет, завдання і значення для юриста 11
1.2. Методи вікової психології та їх обмеження 13
1.3. Провідні теорії психічного розвитку 15
1.4. Вік і вікова періодизація. Вікові кризи 21
1.5. Вікові межі правового статусу особи: психологічний вимір 24
1.6. Правова соціалізація і розвиток правосвідомості впродовж життя 28
Висновки до розділу 1 30
Питання для самоконтролю 30
Практичні завдання та кейси до розділу 1 31
Теми для дискусій та аналітичних есе до розділу 1 32
Тестові завдання до розділу 1 32
Рекомендована література до розділу 1 33
РОЗДІЛ 2. ПСИХОЛОГІЯ ДИТИНСТВА В ЮРИДИЧНІЙ ПРАКТИЦІ 37
Дитина як учасник правовідносин 37
2.1. Психічний розвиток у немовлячому, ранньому та дошкільному віці 37
2.2. Молодший шкільний вік 40
2.3. Пізнавальні процеси дитини та достовірність її показань 41
2.4. Психологія опитування малолітніх свідків і потерпілих 43
2.5. Насильство щодо дітей: психологічні ознаки і наслідки. Дитина в сімейних спорах і в умовах війни 47
Висновки до розділу 2 52
Питання для самоконтролю 52
Практичні завдання та кейси до розділу 2 53
Теми для дискусій та аналітичних есе до розділу 2 54
Тестові завдання до розділу 2 54
Рекомендована література до розділу 2 55
РОЗДІЛ 3. ПСИХОЛОГІЯ ПІДЛІТКОВОГО ТА ЮНАЦЬКОГО ВІКУ. НЕПОВНОЛІТНІ В КОНФЛІКТІ ІЗ ЗАКОНОМ 58
Підлітковий вік як період ризиків і можливостей розвитку 58
3.1. Підлітковий вік: біологічні, пізнавальні та соціальні зміни. Підліткова криза 58
3.2. Рання юність: самовизначення та ідентичність 61
3.3. Девіантна і делінквентна поведінка неповнолітніх: чинники, типи, групова природа 62

3.4. Неповнолітній підозрюваний, обвинувачений: психологічні особливості та процесуальні гарантії 65
3.5. Профілактика правопорушень неповнолітніх. Булінг, кібербулінг, онлайн-грумінг, онлайн-вербування 67
Висновки до розділу 3 71
Питання для самоконтролю 72
Практичні завдання та кейси до розділу 3 73
Теми для дискусій та аналітичних есе до розділу 3 74
Тестові завдання до розділу 3 74
Рекомендована література до розділу 3 75
РОЗДІЛ 4. ПСИХОЛОГІЯ ДОРОСЛОСТІ: ОСОБИСТІСТЬ, СІМ'Я, ПРОФЕСІЯ В ПРАВОВОМУ ВИМІРІ 79
Дорослість як найтриваліший і порівняно мало досліджений період життя .. 79
4.1. Дорослість як період життя: загальна характеристика, завдання розвитку, кризи 79
4.2. Сім'я в житті дорослої людини: шлюб, батьківство, подружні конфлікти, розлучення 81
4.3. Домашнє насильство: психологія кривдника і постраждалої особи 83
4.4. Вік і злочинна поведінка дорослих 86
4.5. Професійне становлення і професійна деформація юриста 87
Висновки до розділу 4 89
Питання для самоконтролю 90
Практичні завдання та кейси до розділу 4 90
Теми для дискусій та аналітичних есе до розділу 4 91
Тестові завдання до розділу 4 92
Рекомендована література до розділу 4 93
РОЗДІЛ 5. ПСИХОЛОГІЯ ПОХИЛОГО ВІКУ ТА ГЕРОНТОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ЮРИДИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ 95
Старіння населення: соціальне та юридичне значення 95
5.1. Старіння і старість: біологічний, психологічний і соціальний виміри. Концепції успішного старіння 95
5.2. Пізнавальна та емоційно-особистісна сфера людей похилого віку. Нормальне старіння і деменція 97
5.3. Людина похилого віку як свідок і потерпілий 99
5.4. Насильство, шахрайство і фінансова експлуатація щодо людей похилого віку 100
5.5. Дієздатність, правочини і заповіти в похилому віці. Посмертна судово-психологічна експертиза. Ейджизм у правовій практиці 102
Висновки до розділу 5 105
Питання для самоконтролю 105
Практичні завдання та кейси до розділу 5 106
Теми для дискусій та аналітичних есе до розділу 5 107

Тестові завдання до розділу 5 107
Рекомендована література до розділу 5 108
ПИТАННЯ ДЛЯ ПІДСУМКОВОГО КОНТРОЛЮ 111
ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК 114
ДОДАТКИ 118
ВІДПОВІДІ ДО ТЕСТОВИХ ЗАВДАНЬ 127

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВООЗ	Всесвітня організація охорони здоров’я
КЗпП України	Кодекс законів про працю України
КК України	Кримінальний кодекс України
КПК України	Кримінальний процесуальний кодекс України
КУпАП	Кодекс України про адміністративні правопорушення
МВС України	Міністерство внутрішніх справ України
ООН	Організація Об’єднаних Націй
СК України	Сімейний кодекс України
ЦК України	Цивільний кодекс України
ACE	несприятливий дитячий досвід (англ. Adverse Childhood Experiences)
NICHD	Національний інститут здоров’я дитини та розвитку людини США (англ. National Institute of Child Health and Human Development)

ПЕРЕДМОВА

Професійна діяльність юриста передбачає взаємодію з людьми різного віку. До типових ситуацій належать опитування п'ятирічної дитини, яка стала свідком насильства в сім'ї, та вісімдесятирічної жінки, яка втратила заощадження внаслідок дій телефонних шахраїв. Іншими прикладами є захист чотирнадцятирічного підлітка, затриманого разом зі старшими товаришами, і представництво інтересів батька, який домагається участі у вихованні сина; з'ясування того, чи міг заповідач похилого віку усвідомлювати значення своїх дій, і врахування думки дитини у спорі про її місце проживання. У кожній із цих ситуацій обґрунтованість професійних рішень значною мірою залежить від розуміння того, як вік впливає на сприймання, пам'ять, мислення, емоції, поведінку і здатність людини захищати свої права.

Зазначена залежність відображена й у законодавстві України, низка положень якого грунтується на психологічних знаннях. Так, Кримінальний процесуальний кодекс вимагає здійснювати процесуальні дії щодо неповнолітнього у порядку, що «відповідає його віковим та психологічним особливостям», і з'ясовувати «рівень розвитку» та «соціально-психологічні риси» неповнолітнього. Сімейний кодекс вимагає вислуховувати дитину, яка може висловити свою думку, і враховувати її «особисту прихильність» до кожного з батьків. Цивільний кодекс пов'язує дієздатність і дійсність правочинів зі здатністю особи «усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними». Належне застосування цих норм істотно ускладнюється без урахування знань із вікової психології.

З огляду на це **мета посібника** – сформувати в майбутніх юристів систему знань про закономірності психічного розвитку людини впродовж життя та вміння застосовувати їх в юридичній практиці: під час опитування учасників провадження різного віку, оцінювання показань, вибору передбачених законом заходів впливу щодо неповнолітніх , вирішення сімейних спорів, захисту прав людей похилого віку. Посібник також покликаний сприяти збереженню власного професійного здоров'я.

Структура посібника. Посібник складається з п'яти розділів, побудованих за віковим принципом. У розділі 1 висвітлено предмет, методи і теорії вікової психології, вікову періодизацію та психологічні передумови встановлення вікових меж правового статусу особи. У розділі 2 розглянуто психологію дитинства, достовірність показань дітей, принципи опитування та допиту малолітніх свідків і потерпілих, психологічні аспекти насильства щодо дітей, участі дитини в сімейних спорах і впливу війни на дитинство. Розділ 3 присвячено підлітковому і юнацькому віку, чинникам протиправної поведінки неповнолітніх, психології неповнолітнього підозрюваного, профілактиці правопорушень і сучасним загрозам – булінгу, кібербулінгу, онлайн-грумінгу та онлайн-вербуванню. У розділі 4 проаналізовано психологію дорослості, психологічні аспекти сімейних конфліктів, розлучення та домашнього насильства, вікові особливості злочинної поведінки й професійну деформацію юриста. У розділі 5 схарактеризовано психологію похилого віку, психологічні

особливості свідків і потерпілих цієї вікової групи, насильство і шахрайство щодо людей похилого віку, питання дієздатності, заповідальної здатності та посмертної експертизи.

Методичні рекомендації щодо роботи з посібником. Кожен розділ відкривається переліком ключових понять і коротким вступом, що окреслює практичне значення теми. В основному тексті напівжирним шрифтом виділено терміни, а в рамках під рубрикою «Для практики» вміщено рекомендації, придатні для безпосереднього використання в професійній діяльності. Наприкінці кожного розділу подано висновки, питання для самоконтролю, практичні завдання та кейси, теми для дискусій та аналітичних есе, тестові завдання і список рекомендованої літератури. Кейси побудовано на умовних, але типових ситуаціях. Працюючи з ними, доцільно спиратися як на психологічні закономірності, так і на норми чинного законодавства. Після розділів подано перелік питань для підсумкового контролю, а відповіді на тестові завдання – наприкінці посібника. Додатки містять довідкові матеріали: зведену таблицю вікових меж у законодавстві України, пам’ятки щодо опитування дитини та спілкування з людиною похилого віку, орієнтовний перелік питань для судово-психологічної експертизи, а також переліки ознак, на які юристові слід звернути увагу. Термінологічний словник дає змогу оперативно уточнити зміст основних понять, зокрема тих, що мають законодавче визначення.

РОЗДІЛ 1. ВІКОВА ПСИХОЛОГІЯ ЯК НАУКА. ТЕОРІЇ ТА ПЕРІОДИЗАЦІЯ ВІКОВОГО РОЗВИТКУ. ПРАВОВЕ ЗНАЧЕННЯ ВІКУ

Ключові поняття: вікова психологія; психічний розвиток; дозрівання; хронологічний, біологічний, психологічний і соціальний вік; вікова періодизація; вікова криза; новоутворення; соціальна ситуація розвитку; провідна діяльність; зона найближчого розвитку; сензитивний період; прив'язаність; ідентичність; правоздатність; дієздатність; осудність.

Вік як юридично значуща категорія

Значення віку для правозастосування доцільно проілюструвати трьома ситуаціями, з якими юрист може зіткнутися протягом одного робочого тижня. Тринадцятирічний хлопець разом зі старшими товаришами пошкодив чужий автомобіль. П'ятнадцятирічна дівчина під час розгляду судом спору між батьками щодо її місця проживання висловлює бажання проживати з батьком, а не з матір'ю. Сімдесятивосьмирічна жінка за кілька місяців до смерті змінила заповіт на користь доглядальниці, а родичі стверджують, що на той момент вона «вже нічого не розуміла». У кожній із наведених ситуацій правове рішення значною мірою залежить від відповіді на те саме питання: наскільки людина певного віку здатна розуміти зміст того, що відбувається, передбачати наслідки своїх дій і керувати власною поведінкою.

Для врегулювання багатьох із цих питань законодавство встановлює чіткі вікові межі. Чотирнадцять, шістнадцять, вісімнадцять років – є важливими межами , з якими закон пов'язує зміни обсягу цивільної дієздатності, кримінальну й адміністративну відповідальність, право на шлюб, на працю, на участь у виборах. Перевага формального критерію полягає в тому, що він однаковий для всіх, легко перевіряється за документами і забезпечує правову визначеність. Водночас кожна така межа ґрунтується на певному психологічному припущенні: до досягнення відповідного віку людина, як правило, ще не має достатньої зрілості, а після нього – вже має. У зв'язку з цим постає низка питань: наскільки обґрунтованими є такі припущення; як діяти, коли рівень розвитку конкретної людини не відповідає середньостатистичній нормі; як організувати спілкування з дитиною-свідком, щоб мінімізувати ризик навіювання та викривлення її спогадів; чим пояснюється схильність підлітків порушувати закон переважно в групі; чим старіння відрізняється від хвороби і чому похилий вік сам собою не є підставою для визнання особи недієздатною.

Науковим підґрунтям для відповіді на ці питання є вікова психологія. Для юриста вона має не лише теоретичне, а й прикладне значення. Знання з вікової психології допомагають розуміти вікові та індивідуальні особливості поведінки людини, враховувати психологічні чинники під час оцінювання достовірності показань, обирати обгрунтовані та передбачені законом заходи впливу, а також захищати права найуразливіших учасників правовідносин – дітей і людей похилого віку. У цьому розділі розглянуто предмет вікової психології, її методи, провідні теорії та підходи до періодизації життя людини, а також висвітлено,

яким чином психологічне знання про вік відображене в українському законодавстві.

1.1. Вікова психологія: предмет, завдання і значення для юриста

Вікова психологія – це галузь психології, що вивчає закономірності психічного розвитку людини впродовж усього життя: від народження (а в окремих аспектах – і пренатального періоду) до глибокої старості. Предметом її аналізу є вікова динаміка когнітивних (пізнавальних) процесів – сприймання, пам'яті, мислення, мовлення, а також емоційної сфери, мотивації, самосвідомості, характеру і міжособистісних стосунків та чинники, що зумовлюють ці зміни. У сучасній науковій літературі поряд із терміном «вікова психологія» широко вживається поняття «психологія розвитку» (англ. *developmental psychology*). У межах цього посібника їх розглянуто як близькі за змістом, хоча їх співвідношення може відрізнятися залежно від наукової традиції.

Ще в середині XX століття вікову психологію нерідко фактично ототожнювали з дитячою: вважалося, що найважливіші зміни відбуваються до завершення юності, а надалі людина лише реалізує сформоване. Нині переважає інший підхід – **концепція розвитку впродовж життя** (англ. *life-span development*), який охоплює також дорослість і старість. Один із найвідоміших її представників, німецький психолог П. Балтес, обґрунтував низку положень, які стали методологічною основою сучасної психології розвитку: розвиток триває все життя; він багатовекторний, тобто в кожному віці одні функції зростають, інші стабілізуються, а треті слабшають; кожен період поєднує здобутки і втрати; психіка зберігає пластичність навіть у похилому віці; розвиток залежить від історичних умов і культурного контексту [Baltes, 1987]. Для юриста ці положення мають істотне значення: ні дитину, ні людину похилого віку некоректно розглядати як «неповноцінного дорослого». Кожному періоду властиві власна логіка розвитку, власні ресурси та власні вразливості.

Відповідно до вікових періодів у структурі вікової психології виокремлюють кілька розділів: психологію немовлячого й раннього віку, дошкільного, молодшого шкільного та підліткового віку, психологію юності, психологію дорослості (її іноді називають акмеологією – від грец. *akme*, «вершина») та геронтопсихологію – психологію старіння і старості. Вікова психологія тісно пов'язана з педагогічною, соціальною, клінічною психологією та психофізіологією, а в контексті цього посібника особливе значення має її зв'язок передусім із юридичною психологією.

Основні категорії: розвиток, зростання, дозрівання

Центральною категорією вікової психології є **психічний розвиток** – закономірні, спрямовані та відносно незворотні якісні зміни психіки впродовж життя, внаслідок яких виникають нові психічні утворення і нові способи взаємодії людини зі світом. Розвиток доцільно відрізняти від **зростання** – кількісного збільшення певних показників (зросту, словникового запасу, обсягу знань) – і від **дозрівання** – біологічно зумовлених змін нервової системи й

організму, які створюють передумови для нових психічних можливостей, але самі по собі їх не забезпечують. Так, дозрівання відповідних структур є необхідною передумовою для розвитку мовлення, проте саме мовлення формується у процесі спілкування з дорослими.

Психічному розвитку властива низка загальновизнаних закономірностей. По-перше, він **нерівномірний**: періоди інтенсивних змін чергуються з відносно стабільними. По-друге, він **гетерохронний**: різні функції формуються й змінюються в різний час і різними темпами. Наприклад, когнітивні здібності підлітка можуть наближатися до рівня дорослого, тоді як здатність до самоконтролю в емоційно напружених ситуаціях ще формується. По-третє, він **стадійний**: у ньому можна виокремити якісно своєрідні етапи, кожен з яких спирається на попередній. Нарешті, розвиток **індивідуально варіативний**: однолітки можуть істотно відрізнятися за рівнем зрілості. Ця обставина, як буде показано далі, має безпосереднє значення для юридичної практики.

Окремої уваги потребує питання про рушійні сили розвитку. Тривала дискусія між прихильниками визначальної ролі спадковості («природи») та середовища («виховання») у своїх крайніх формах нині вважається значною мірою вичерпаною. Більшість дослідників поділяє думку, що розвиток є результатом складної взаємодії біологічних передумов, соціального середовища та власної активності людини. Генетичні особливості визначають діапазон можливостей і схильностей, середовище – умови та зразки, а сама людина, обираючи, наслідуючи, чинячи опір чи творячи, виступає активним суб'єктом власного розвитку. Одну з найбільш розгорнутих моделей такої взаємодії запропонував У. Бронфенбреннер; її розглянуто в підрозділі 1.3.

Завдання вікової психології та її значення для юридичної практики

Як і інші науки, вікова психологія має на меті *описувати* вікові зміни, *пояснювати* їхні причини і механізми, *прогнозувати* подальший розвиток та *допомагати* його оптимізувати – через навчання, виховання, психологічний супровід, профілактику і корекцію. У юридичній практиці можна виокремити щонайменше сім напрямів застосування знань із вікової психології.

Перший вимір – **оцінювання показань**. Сприймання, пам'ять і мовлення дітей та людей похилого віку мають особливості, без урахування яких можна як недооцінити цінність їхніх свідчень, так і отримати викривлену інформацію внаслідок використання навідних запитань. Другий – **відповідальність неповнолітніх**. Законодавство встановлює вік кримінальної та адміністративної відповідальності, особливі види покарань і примусові заходи виховного характеру, а процесуальний закон вимагає з'ясовувати рівень розвитку неповнолітнього та враховувати його вікові й психологічні особливості. Знання з вікової психології допомагають ураховувати особливості розвитку неповнолітнього під час застосування відповідних норм. Третій – **цивільно-правові відносини**: обсяг цивільної дієздатності, дійсність правочинів, здатність складати заповіт. Четвертий – **сімейні спори**, де знання з вікової психології допомагають створити належні умови для висловлення дитиною своєї думки та зрозуміти її прихильність до кожного з батьків. П'ятий – **профілактика**

правопорушень: знання вікових чинників ризику та захисних чинників дає змогу обґрунтовано планувати заходи ювенальної превенції. Шостий – **судово-психологічна експертиза**, висновки якої юристові важливо вміти зрозуміти й критично оцінити. Сьомий – **професійна комунікація**: спілкування з дитиною, підлітком, людиною похилого віку потребує різних комунікативних підходів, від вибору яких залежить як якість отриманої інформації, так і дотримання прав людини.

Отже, вікову психологію доцільно розглядати не як додатковий елемент загальної ерудиції юриста, а як складову його професійної компетентності. Про це свідчить, зокрема, те, що Кримінальний процесуальний кодекс України прямо вимагає від слідчого, дізнавача, прокурора, слідчого судді та суду здійснювати процесуальні дії щодо неповнолітнього в порядку, що «відповідає його віковим та психологічним особливостям» (ч. 2 ст. 484 КПК України). Належне виконання цієї вимоги передбачає розуміння того, у чому саме полягають такі особливості.

1.2. Методи вікової психології та їх обмеження

Окреслені завдання вікова психологія розв’язує за допомогою загальнопсихологічних методів, застосування яких, однак, потребує врахування віку та індивідуальних особливостей досліджуваних. Так, немовля неможливо опитати, від дошкільника складно отримати самозвіт, а результати тестування людини похилого віку можуть залежати від втоми, стану зору чи слуху більшою мірою, ніж від когнітивних здібностей. Відповідно, кожен метод у віковій психології має свої межі застосування, розуміння яких є корисним для юриста, зокрема для критичного оцінювання висновків фахівців.

Емпіричні методи

Спостереження – цілеспрямоване, планомірне фіксування поведінки в природних або спеціально організованих умовах. У дослідженнях раннього віку цей метод є провідним, оскільки дитина ще не може повідомити про свої переживання. Розрізняють включене (дослідник є учасником ситуації) і невключене, відкрите і приховане спостереження. Основним обмеженням методу є суб’єктивність інтерпретацій: той самий плач може бути витлумачений як прояв страху, втоми чи протесту. З огляду на це висновки на підставі спостереження мають спиратися на чіткі критерії та, бажано, на узгоджені оцінки кількох спостерігачів.

На відміну від спостереження, **експеримент** передбачає активне втручання дослідника: він створює умови, змінює окремі чинники і фіксує, як це позначається на поведінці. У віковій психології розрізняють *констатувальний* експеримент, що фіксує наявний рівень розвитку, та *формувальний*, у процесі якого певні якості чи вміння цілеспрямовано формують, а потім вимірюють результат. Показовим прикладом експериментального дослідження, що має безпосереднє юридичне значення, є вивчення навіюваності (сугестивності) дітей: дослідники моделюють подію, а потім ставлять дітям різного віку нейтральні або навідні запитання і порівнюють точність відповідей. Узагальнення таких досліджень свідчить, що діти, особливо дошкільного віку, є більш вразливими

до навіювання, ніж старші діти й дорослі, проте за належно організованого опитування навіть діти молодшого віку здатні повідомляти точну інформацію [Cecі, Bruck, 1993].

Опитувальні методи – бесіда, інтерв'ю, анкетування – дають змогу отримати відомості про думки і переживання людини, проте їх результативність залежить від її мовленнєвих можливостей, щирості та розуміння запитань. У роботі з дітьми молодшого віку бесіду доцільно будувати як коротку, конкретну і доброзичливу; формулювання, звичні для дорослого («Чи траплялося, що…?», «Опишіть, як…»), дитина може зрозуміти в інший спосіб.

Тести – стандартизовані методики з нормами для певних вікових груп. Їхньою перевагою є порівнянність результатів, а обмеженням – залежність від якості адаптації методики до конкретної культури та мови, а також від стану людини під час обстеження.

Аналіз продуктів діяльності (малюнків, творів, щоденників, дописів у соціальних мережах) і **біографічний метод** дають змогу реконструювати внутрішній світ людини та її життєвий шлях. Водночас інтерпретація таких матеріалів потребує особливої обережності. Наприклад, дитячий малюнок може слугувати корисним приводом для розмови, проте сам по собі не є надійним доказом того, що дитина пережила насильство: однозначних «графічних ознак» травми, які давали б підстави для такого висновку без інших даних, наразі не встановлено.

Організаційні методи: вивчення змін у часі

Специфіка вікової психології найвиразніше виявляється в організаційних методах, тобто в способах побудови дослідження. **Метод поперечних зрізів** передбачає одночасне обстеження груп людей різного віку (наприклад, семи-, десяти- і тринадцятирічних) та порівняння середніх показників. Він є оперативним і економним, однак має істотне обмеження: відмінності між групами можуть пояснюватися не віком, а тим, що люди народилися в різний час і зростали в різних умовах (так званий *когортний ефект*). Наприклад, порівняння цифрової грамотності двадцятирічних і сімдесятирічних, імовірно, виявить значний розрив, проте він зумовлений не стільки старінням як таким, скільки різним досвідом поколінь.

Зазначеного обмеження значною мірою позбавлений **лонгітюдний метод** – тривале, іноді багаторічне спостереження за тими самими людьми з повторними обстеженнями. Він дає змогу простежити реальні траєкторії розвитку і зв'язок ранніх особливостей із пізнішими результатами. Зокрема, на матеріалі лонгітюдних досліджень обґрунтовано, що антисоціальна поведінка, яка виникає лише в підлітковому віці, і стійка антисоціальна поведінка, що проявляється з раннього дитинства, мають різне походження та різний прогноз [Moffitt, 1993]. До обмежень лонгітюдного методу належать тривалість, вартість, вибування учасників і ризик того, що за роки дослідження зміняться самі методики.

Компромісним варіантом, що поєднує переваги обох підходів, є **кроспослідовний** (когортно-послідовний) метод: кілька вікових груп обстежують

повторно протягом певного часу, що дає змогу розмежувати вплив віку, когорти та часу вимірювання. Окремо варто згадати **близнюковий метод**, який через порівняння монозиготних (однояйцевих) і дизиготних (різнояйцевих) близнюків дає змогу оцінити відносний внесок спадковості та середовища в розвиток певних рис.

Етичні вимоги

Застосування будь-якого з розглянутих методів у дослідженнях за участю дітей і людей похилого віку підпорядковується підвищеним етичним вимогам. До них належать інформована згода (для дітей – згода батьків або законних представників і, наскільки дозволяє вік, згода самої дитини), конфіденційність, мінімізація ризиків, право припинити участь у будь-який момент. Ці вимоги співвідносяться з правовими гарантіями, які розглядатимуться далі, – обмеженням тривалості допиту неповнолітнього, участю педагога чи психолога, правом заперечувати проти запитань (ст. 226 КПК України).

Для практики. Наукове дослідження і судово-психологічне обстеження доцільно розмежовувати. Наукові дослідження встановлюють закономірності для груп людей, тоді як експерт оцінює конкретну особу в конкретній ситуації. Відповідно, посилання на «статистику» чи «загальні закономірності» не може замінити індивідуальної оцінки, а індивідуальний висновок не повинен суперечити встановленим науковим даним. Оцінюючи експертний висновок, юристові варто з’ясувати, якими методиками користувався експерт, чи відповідають вони віку досліджуваного та чи обґрунтовані зроблені висновки.

1.3. Провідні теорії психічного розвитку

Емпіричні дані, отримані описаними методами, набувають пояснювальної сили в межах певної теорії. Для фахівця-практика теорія виконує передусім функцію пояснювальної моделі, за допомогою якої інтерпретуються факти. Той самий вчинок підлітка можна пояснити внутрішнім конфліктом, незрілістю мислення, впливом групи однолітків чи несприятливою сімейною ситуацією, і кожне з цих пояснень спирається на певну теоретичну традицію. Далі розглянуто теоретичні підходи, що мають найбільше значення для юридичної практики. Метою такого огляду є не вибір однієї «правильної» теорії: кожна з них висвітлює окремий аспект розвитку, а зріла професійна позиція передбачає вміння їх поєднувати.

Психоаналітичний підхід З. Фрейда

Засновник психоаналізу З. Фрейд одним із перших послідовно обстоював думку про вирішальний вплив ранніх років життя на особистість дорослого. Він описав послідовність психосексуальних стадій – оральної, анальної, фалічної, латентної та генітальної, – на кожній з яких, на його думку, потреби дитини та способи їх задоволення пов’язані з певною зоною тіла, а нерозв’язані конфлікти можуть фіксуватися і впливати на подальше життя. Значна частина конкретних положень Фрейда не дістала емпіричного підтвердження, а його теорію критикують за складність наукової перевірки. Водночас низка ідей закріпилася в психологічному знанні: значення раннього досвіду і стосунків із близькими

дорослими, існування неусвідомлюваних мотивів і механізмів психологічного захисту (витіснення, заперечення, раціоналізації, проєкції тощо). У юридичній практиці прояви цих механізмів трапляються нерідко – наприклад, коли особа щиро не пригадує травматичних подробиць або вибудовує переконливе для себе виправдання вчиненого.

Психосоціальна теорія Е. Еріксона

Представник психоаналітичної традиції Е. Еріксон істотно розширив її межі. По-перше, він перемістив акцент із біологічних потягів на соціальні стосунки і культуру. По-друге, поширив стадійний підхід на все життя людини, виокремивши вісім стадій [Erikson, 1950]. На кожній стадії людина розв'язує специфічний **психосоціальний конфлікт** – своєрідне вікове завдання, від успішності розв'язання якого залежить, чи набуде особистість певної базової чесноти, або «сили его». Зміст стадій узагальнено в таблиці.

Стадія (орієнтовний вік)	**Психосоціальний конфлікт**	**Чеснота за успішного вирішення**
Немовля (перший рік)	базова довіра – недовіра	надія
Ранній вік (1–3 роки)	автономія – сором і сумнів	воля
Дошкільний вік (3–6 років)	ініціативність – почуття провини	цілеспрямованість
Шкільний вік (6–12 років)	працелюбність – почуття неповноцінності	компетентність
Підлітковий вік і юність	ідентичність – рольова сплутаність	вірність
Рання дорослість	близькість (інтимність) – ізоляція	любов
Середня дорослість	генеративність – застій (стагнація)	турбота
Пізня дорослість	цілісність (інтегрованість) – відчай	мудрість

З погляду юридичної практики особливо продуктивними видаються дві ідеї Еріксона. Перша – **криза ідентичності** в підлітковому віці та юності [Erikson, 1968]. Молода людина шукає відповідь на запитання «Хто я?», випробовує різні ролі, цінності та стилі поведінки. Якщо суспільство не пропонує їй прийнятних способів самовизначення, вона може обрати так звану «негативну ідентичність» – роль, яку дорослі засуджують, але яка дає відчуття визначеності й належності, наприклад роль члена агресивного угруповання. Розвиваючи ці ідеї, Дж. Марсія емпірично описав чотири **статуси ідентичності**: досягнуту ідентичність (людина пройшла період пошуку і зробила вибір), мораторій (пошук триває), передчасну, або «присвоєну», ідентичність (вибір зроблено без власного пошуку, під тиском батьків чи середовища) та дифузну ідентичність (немає ні пошуку, ні вибору) [Marcia, 1966]. Друга ідея – конфлікт **цілісності й відчаю** в пізньому віці: потреба людини похилого віку осмислити прожите життя як цілісне і сповнене сенсу. Це дає змогу пояснити, чому для людей похилого віку такого значення набувають розпорядження майном,

заповіт, примирення з близькими – і чому саме в цих питаннях вони можуть бути вразливими до маніпуляцій.

Когнітивна теорія Ж. Піаже

Якщо психоаналітична традиція зосереджена переважно на емоційно-особистісному розвитку, то швейцарський психолог Ж. Піаже досліджував передусім розвиток пізнавальної діяльності дитини. Він обґрунтував положення про те, що мислення дитини є не «зменшеною копією» мислення дорослого, а якісно іншою системою з власною логікою. Когнітивний розвиток, за Піаже, відбувається завдяки двом взаємопов'язаним процесам: *асиміляції* (включення нової інформації в наявні пізнавальні схеми) та *акомодації* (перебудови схем, коли нова інформація в них не вміщується). Учений виокремив чотири стадії інтелектуального розвитку [Piaget, Inhelder, 1969].

Сенсомоторна стадія (приблизно до 2 років): дитина пізнає світ через дії та відчуття; наприкінці стадії формується уявлення про постійність об'єкта – розуміння того, що предмет існує, навіть коли його не видно. **Доопераційна стадія** (приблизно 2–7 років): інтенсивно розвиваються мовлення та символічна гра, проте мислення залишається *егоцентричним* – дитині складно враховувати точку зору іншої людини на ситуацію. Вона зосереджується на одній, найпомітнішій ознаці предмета і ще не розуміє збереження кількості при зміні форми. **Стадія конкретних операцій** (приблизно 7–11 років): з'являється логічне мислення, яке, однак, спирається на конкретні, наочні ситуації; дитина вже здатна класифікувати предмети, упорядковувати їх за певною ознакою, розуміти збереження та оборотність перетворень. **Стадія формальних операцій** (з 11–12 років): формується здатність міркувати абстрактно, висувати гіпотези, оперувати можливим, а не лише наявним.

Із теорії Піаже випливає низка практичних висновків для юриста. Запитання, що потребують абстрактних узагальнень («Як часто це відбувалося?», «Чому він так зробив?»), можуть виявитися надто складними для дошкільника. Уявлення дитини цього віку про час, тривалість, відстань, кількість є неточними, тому вимога назвати точні дати чи тривалість подій підвищує ризик домислювання. Водночас конкретні, сенсорно насичені спогади («що ти бачив», «що чув») дитина здатна відтворювати досить точно. Варто також ураховувати, що вікові межі стадій у Піаже є орієнтовними, а за даними сучасних досліджень, діти за певних умов демонструють окремі можливості раніше, ніж вважав автор.

Культурно-історична теорія Л. Виготського

Якщо Піаже розглядав дитину передусім як самостійного дослідника довкілля, то Л. Виготський – як соціальну істоту, розвиток якої відбувається у спілкуванні та через засвоєння культури. Центральне положення його теорії полягає в тому, що вищі психічні функції – довільна увага, логічна пам'ять, понятійне мислення, мовлення – спочатку існують як форма взаємодії між людьми і лише згодом стають внутрішнім надбанням особи (інтеріоризуються). Провідну роль у цьому процесі відіграють культурні знаряддя, насамперед мова [Vygotsky, 1978].

Теорія Виготського збагатила психологічну науку кількома фундаментальними поняттями. **Зона найближчого розвитку** – це відстань між тим, що дитина може зробити самостійно, і тим, що вона здатна виконати за допомогою дорослого чи досвідченішого однолітка. Навчання, орієнтоване на цю зону, веде розвиток за собою. **Соціальна ситуація розвитку** – своєрідне для кожного віку співвідношення між дитиною та її соціальним оточенням, яке визначає, що і як вона засвоює. **Новоутворення** – нові психічні якості, що вперше виникають у певному віці (наприклад, почуття дорослості у підлітка). Виготський також розрізняв **стабільні** і **критичні** періоди: у стабільні періоди новоутворення накопичуються поступово, а в критичні – відбувається швидка й глибока перебудова, що часто супроводжується труднощами у стосунках з оточенням. До критичних періодів дитинства він відносив кризу новонародженості, кризи одного, трьох, семи і тринадцяти років та кризу сімнадцяти років.

Ідеї Виготського дістали розвиток у працях його послідовників. Зокрема, Д. Ельконін запропонував періодизацію дитинства, засновану на понятті **провідної діяльності** – діяльності, яка в певний період найбільшою мірою визначає психічний розвиток: безпосередньо-емоційне спілкування з дорослим у немовлячому віці, предметно-маніпулятивна діяльність у ранньому дитинстві, сюжетно-рольова гра в дошкільному, навчальна діяльність у молодшому шкільному віці, інтимно-особистісне спілкування з однолітками в підлітковому та навчально-професійна діяльність у ранній юності. Провідна діяльність не обов’язково є тією, якій дитина приділяє найбільше часу. Ця періодизація докладно викладена в українській навчальній літературі [Савчин, Василенко, 2024; Кутішенко, 2010].

Для юриста культурно-історичний підхід цінний насамперед тим, що спонукає враховувати соціальні умови розвитку та застерігає від біологізації поведінки, тобто від пояснення її винятково вродженими чинниками. Агресивність підлітка, байдужість до соціальних норм, схильність до ризику не є жорстко біологічно детермінованими: вони значною мірою формуються у спілкуванні, під впливом зразків, які пропонують сім’я, група однолітків, медіа. Відповідно, на них можна впливати через зміну соціальної ситуації розвитку – на цьому припущенні ґрунтуються примусові заходи виховного характеру, ювенальна пробація та програми відновного правосуддя.

Теорія морального розвитку Л. Кольберга

Для юриста особливий інтерес становить питання про те, як людина засвоює уявлення про справедливість, правила і закон. Американський психолог Л. Кольберг, спираючись на ідеї Піаже, досліджував, як люди різного віку міркують про моральні дилеми (найвідоміша з них – дилема чоловіка, який краде ліки, щоб урятувати смертельно хвору дружину). Предметом аналізу було не саме рішення, яке обирає людина, а спосіб його обґрунтування. Кольберг виокремив три рівні морального мислення, кожен з яких охоплює дві стадії [Kohlberg, 1981; Kohlberg, Hersh, 1977].

На **доконвенційному** рівні правильним вважається те, що дозволяє уникнути покарання (перша стадія) або отримати вигоду в обміні «ти – мені, я – тобі» (друга стадія). На **конвенційному** рівні людина орієнтується на очікування значущих інших і прагне бути «хорошою» в їхніх очах (третя стадія), а згодом – на підтримання суспільного порядку, виконання обов'язку і дотримання законів як таких (четверта стадія). На **постконвенційному** рівні закони розглядаються як суспільний договір та засіб захисту прав людини й загального добробуту, який можна і потрібно змінювати, якщо він не служить людям (п'ята стадія), а моральні рішення ґрунтуються на універсальних етичних принципах справедливості та гідності (шоста стадія, яку, за Кольбергом, досягають небагато людей).

Теорія Кольберга зазнала критики за орієнтацію на «чоловічу» етику справедливості та недооцінку етики турботи (К. Гілліган), за культурну обмеженість і за розрив між моральним міркуванням та реальною поведінкою. Попри це, вона зберігає значний пояснювальний потенціал для розуміння правосвідомості. Зокрема, теорія дає змогу пояснити, чому для дитини і молодшого підлітка аргумент «тебе покарають» є переконливішим за аргумент «це несправедливо щодо іншої людини», а також чому профілактична робота, що зводиться лише до залякування відповідальністю, рідко досягає мети: вона апелює до найнижчого рівня морального мислення, замість того щоб підтримувати перехід до вищих.

Теорія прив'язаності Дж. Боулбі та М. Ейнсворт

Емоційний вимір раннього розвитку грунтовно розглянуто в теорії прив'язаності. Британський психіатр Дж. Боулбі, спостерігаючи за дітьми, розлученими з батьками, дійшов висновку, що потреба в близькому, надійному дорослому, який забезпечує захист є базовою, біологічно зумовленою потребою дитини, а не похідною від годування чи догляду [Bowlby, 1969]. **Прив'язаність** – це стійкий емоційний зв'язок дитини з людиною, яка про неї піклується; він дає дитині відчуття безпеки і стає «надійною базою» для дослідження світу. На основі ранніх стосунків, за Боулбі, формуються внутрішні робочі моделі – уявлення про те, чи можна довіряти іншим і чи заслуговує людина на любов.

Емпіричне підтвердження цих положень пов'язане з працями М. Ейнсворт, яка розробила експериментальну процедуру «Незнайома ситуація»: спостерігаючи за поведінкою однорічних дітей під час короткочасного розлучення з матір'ю та повернення до неї, дослідниця описала три основні типи прив'язаності – надійну (безпечну), уникливу та амбівалентну (тривожно-опірну) [Ainsworth et al., 1978]. Згодом було виокремлено ще дезорганізований тип, який часто пов'язують із досвідом залякування чи жорстокого поводження.

Теорія прив'язаності має істотне значення для юридичної практики. Сімейний кодекс України вимагає під час вирішення спору про місце проживання малолітньої дитини брати до уваги, зокрема, «особисту прихильність дитини до кожного з них», тобто до кожного з батьків (ч. 1 ст. 161 СК України). Розлучення дитини з фігурою прив'язаності (із значущим дорослим) – у разі відібрання дитини, влаштування до закладу, вимушеного

переміщення під час війни – є для неї значним стресогенним чинником, тому рішення в таких справах доцільно ухвалювати з урахуванням цього ризику. Крім того, порушення прив'язаності в ранньому віці розглядають як один із чинників, що підвищують ризик подальших емоційних і поведінкових проблем, хоча й не зумовлюють їх однозначно.

Екологічна теорія У. Бронфенбреннера

Якщо теорія прив'язаності зосереджена на найближчих стосунках дитини, то американський психолог У. Бронфенбреннер запропонував розглядати розвиток людини в ширшому контексті – у вкладених одна в одну системах середовища: від найближчого оточення до суспільства в цілому [Bronfenbrenner, 1979]. **Мікросистема** – безпосереднє оточення людини: сім'я, клас, група однолітків. **Мезосистема** – зв'язки між елементами мікросистеми, у яких людина бере участь (наприклад, між сім'єю і школою). **Екзосистема** – середовища, в яких людина безпосередньо не бере участі, але події в яких впливають на неї (робота батьків, рішення місцевої влади). **Макросистема** – культура, цінності, закони, економічні умови суспільства. У пізніших працях автор додав ще **хроносистему** – виміри часу та історичних змін, які впливають на розвиток.

Екологічна модель видається особливо продуктивною для розуміння правопорушень неповнолітніх і для побудови системи профілактики. Поведінку підлітка некоректно пояснювати лише його індивідуальними особливостями: вона формується у взаємодії сім'ї, школи, вуличного оточення, цифрового середовища, соціальних умов. Звідси випливає, що заходи впливу будуть результативнішими, якщо вони є багаторівневими і міжвідомчими та передбачають залучення сім'ї, освітян, служби у справах дітей, ювенальної поліції, соціальних служб. Із цим підходом узгоджується і вимога закону під час кримінального провадження щодо неповнолітнього з'ясовувати умови його життя та виховання і наявність дорослих підбурювачів та інших співучасників кримінального правопорушення**.** (ст. 485 КПК України).

Концепція розвитку впродовж життя П. Балтеса

Як уже зазначалося, П. Балтес обґрунтував положення про те, що розвиток триває впродовж усього життя, є багатовекторним і поєднує здобутки та втрати [Baltes, 1987]. Разом із М. Балтес він запропонував модель **селективної оптимізації з компенсацією**, що пояснює, яким чином люди зберігають ефективність діяльності попри вікові втрати. Людина *обирає* найважливіші для неї цілі та сфери діяльності, *оптимізує* ресурси (засоби й навички) для їх досягнення і *компенсує* втрачені можливості іншими засобами (альтернативні способи дії) [Baltes, Baltes, 1990]. Класичною ілюстрацією цієї моделі є приклад піаніста похилого віку, який виконує звужує репертуар, частіше їх репетирує і перед швидкими пасажами навмисно сповільнює темп, щоб вони звучали контрастніше. Для юриста з цього випливає важливий висновок: вікові зміни самі собою не означають втрати здатності ухвалювати рішення. Людина похилого віку може потребувати більше часу, письмових пояснень, кращого

освітлення чи гучнішого мовлення співрозмовника, проте ці обставини самі по собі не є підставою для сумнівів у її дієздатності.

Основні положення розглянутих теорій та їх значення для юридичної практики узагальнено в таблиці.

Теорія	**Головна ідея**	**Значення для юридичної практики**
Психоаналітична (З. Фрейд)	вплив раннього досвіду, неусвідомлювані мотиви, механізми захисту	розуміння захисних реакцій учасників процесу, «забування», раціоналізації
Психосоціальна (Е. Еріксон)	вісім стадій психосоціальних конфліктів упродовж життя	криза ідентичності підлітка, «негативна ідентичність»; потреби людей похилого віку
Когнітивна (Ж. Піаже)	якісна своєрідність дитячого мислення, чотири стадії	формулювання запитань до дітей; оцінка їхнього розуміння процесуальних дій
Культурно-історична (Л. Виготський)	соціальне походження вищих психічних функцій, зона найближчого розвитку	роль середовища і групи; обґрунтування виховних заходів
Моральний розвиток (Л. Кольберг)	рівні морального міркування від доконвенційного до постконвенційного	правосвідомість, ефективність профілактики
Прив’язаність (Дж. Боулбі, М. Ейнсворт)	потреба в надійному дорослому як основа безпеки	сімейні спори, відібрання дитини, влаштування до закладів
Екологічна (У. Бронфенбреннер)	розвиток у системі вкладених середовищ	міжвідомча профілактика, з’ясування умов життя неповнолітнього
Розвиток упродовж життя (П. Балтес)	розвиток триває все життя, поєднує здобутки і втрати	недопустимість ототожнення старості з недієздатністю

1.4. Вік і вікова періодизація. Вікові кризи

Поняття віку та його різновиди

Розгляд вікової періодизації доцільно розпочати з уточнення самого поняття віку. На побутовому рівні вік видається однозначною характеристикою, проте в психології розрізняють кілька його різновидів, які нерідко не збігаються між собою. **Хронологічний** (календарний, паспортний) вік – це час, що минув від народження. Його фіксують документи, і саме з ним законодавство пов’язує правові наслідки. **Біологічний** вік характеризує стан організму – міру відповідності його функцій середнім показникам для певного календарного віку. Так, двоє сорокарічних людей можуть істотно різнитися за біологічним віком (станом організму) залежно від спадковості, способу життя, перенесених хвороб. **Психологічний** вік відображає рівень психічного розвитку: когнітивних можливостей, емоційної зрілості, саморегуляції, особистісних якостей.

Соціальний вік визначається тим, які соціальні ролі людина виконує і якого статусу набула в певному суспільстві (навчання, професія, сім'я, батьківство, вихід на пенсію). Нарешті, виокремлюють **суб'єктивний** вік – вік, на який людина себе відчуває.

Для права особливе значення має розбіжність хронологічного і психологічного віку. Закон пов'язує відповідальність із календарним віком, оскільки саме такий критерій забезпечує рівність і правову визначеність, проте досягнення відповідного віку не є єдиною умовою юридичної відповідальності**.** Водночас він передбачає механізми, що дають змогу врахувати індивідуальний рівень розвитку. Так, під час кримінального провадження щодо неповнолітнього обов'язково з'ясовуються не лише вік (число, місяць, рік народження), а й «стан здоров'я та рівень розвитку, інші соціально-психологічні риси особи», а за наявності даних про розумову відсталість, не пов'язану з психічною хворобою, – чи міг неповнолітній повністю усвідомлювати значення своїх дій і якою мірою міг керувати ними (п. 1 ч. 1 ст. 485 КПК України). Інакше кажучи, закон виходить із того, що особа, яка за документами досягла шістнадцяти років, за рівнем психологічної зрілості може істотно відставати від цього віку.

Принципи вікової періодизації

Поділ життя людини на періоди належить до центральних проблем вікової психології. Різні автори використовують різні критерії: біологічні (наприклад, статеве дозрівання), педагогічні (ступені освіти), психологічні (провідна діяльність у Д. Ельконіна, психосоціальні кризи в Е. Еріксона, стадії інтелекту в Ж. Піаже). Цим пояснюються певні розбіжності у вікових межах, наведених у різних підручниках. Такі розбіжності не є помилкою, а наслідком того, що будь-яка періодизація становить узагальнення і тому певною мірою умовна. Нижче наведено орієнтовну інтегровану схему, яка узгоджується з більшістю сучасних підходів, представлених, зокрема, в українських підручниках з вікової психології [Савчин, Василенко, 2024; Павелків, 2011; Скрипченко та ін., 2007], і яку покладено в основу цього посібника.

Період	**Орієнтовні межі**	**Ключові новоутворення та завдання**
Вік немовля	до 1 року	прив'язаність, базова довіра, перші дії з предметами
Ранній вік	1–3 роки	ходьба, мовлення, автономія, предметна діяльність
Дошкільний вік	3–6 (7) років	гра, уява, первинна довільність поведінки, засвоєння норм
Молодший шкільний вік	6 (7)–10 (11) років	навчальна діяльність, логічне мислення, самооцінка
Підлітковий вік	10 (11)–14 (15) років	статеве дозрівання, почуття дорослості, значення однолітків
Рання юність	14 (15)–17 (18) років	самовизначення, пошук ідентичності, професійний вибір

Перехід до дорослості	18–25 років	поступове набуття самостійності, випробування ролей
Рання дорослість (молодість)	до 35–40 років	близькість, створення сім'ї, професійне становлення
Середня дорослість (зрілість)	40–60 (65) років	генеративність, підсумки і переоцінка, піклування про інших
Пізня дорослість (похилий вік і старість)	понад 60 (65) років	цілісність, адаптація до змін, передавання досвіду

Окремого коментаря потребує період від 18 до 25 років. Американський психолог Дж. Арнетт звернув увагу на те, що в сучасних суспільствах цей час складно кваліфікувати як продовження юності або як повноцінну дорослість, і запропонував термін **«становлення дорослості»** (англ. *emerging adulthood*). Ознаками цього періоду є тривалий пошук ідентичності, нестабільність (зміна місця навчання, роботи, партнерів, житла), зосередженість на собі, відчуття «проміжності» та широкі можливості [Arnett, 2000]. Отже, юридично людина у вісімнадцять років стає повнолітньою, проте психологічно процес дорослішання для багатьох триває ще кілька років. Ця обставина береться до уваги в дискусіях про особливості відповідальності молодих дорослих, хоча українське кримінальне право спеціальних правил для цієї вікової групи не передбачає.

Вікові кризи

Перехід від одного вікового періоду до іншого нерідко відбувається у формі вікової кризи. У повсякденному мовленні слово «криза» має негативне забарвлення, тоді як у віковій психології воно означає передусім **поворотний пункт** – відносно короткий період, коли наявна система стосунків людини зі світом перестає відповідати її новим можливостям і потребам і потребує перебудови. Тривалість і вираженість таких змін можуть істотно різнитися. Л. Виготський наголошував, що в критичні періоди поряд із деструктивними проявами (дитина втрачає інтерес до того, що захоплювало раніше, стає неслухняною, впертою) відбуваються й конструктивні зміни: виникають новоутворення, які визначають зміст наступного етапу.

Розрізняють **нормативні** кризи, через які проходить більшість людей у певному віці (криза трьох років, підліткова криза, криза середини життя), і **ненормативні**, пов'язані з непередбачуваними подіями: тяжкою хворобою, втратою близьких, розлученням батьків, насильством, війною, вимушеним переселенням. В Україні останніх років ненормативні кризи набули масового характеру: мільйони дітей і дорослих пережили загрозу життю, розлуку з рідними, втрату дому. З огляду на це юристові, який працює з такими людьми, доцільно враховувати, що їхня поведінка, пам'ять і спосіб викладу подій можуть зазнавати впливу травматичного досвіду. Водночас сам факт травматичного досвіду не визначає достовірності повідомлених відомостей.

Юридичний вимір мають і нормативні кризи. Криза трьох років із характерним для неї прагненням дитини до самостійності («я сам!») нерідко стає приводом для конфліктів між батьками, які по-різному реагують на дитячу

впертість. Підліткова криза пов'язана з різким зростанням значення однолітків, протестом проти контролю дорослих і схильністю до ризикованої поведінки; на цей вік припадає пік багатьох правопорушень. Криза середини життя, яку детально описав Д. Левінсон на основі біографічних інтерв'ю з дорослими чоловіками [Levinson et al., 1978], може супроводжуватися переоцінкою сімейних і професійних рішень, а отже, і зростанням імовірності сімейних конфліктів. Водночас значення вікових криз не варто перебільшувати: кризовий період не обов'язково супроводжується порушеннями, і більшість людей проходить його без серйозних ускладнень.

Сензитивні періоди

З віковою періодизацією пов'язане також поняття **сензитивного періоду** – часу, коли психіка особливо чутлива до певних впливів і відповідна функція розвивається найлегше. Найвідомішим прикладом є засвоєння мови в ранньому дитинстві. Якщо в сензитивний період дитина позбавлена необхідних умов (спілкування, емоційної близькості, стимуляції), надолужити втрачене пізніше буває складно, хоча пластичність психіки залишає можливості для компенсації. Для права з цього випливає висновок про особливу вагу чинника часу у справах, що стосуються дітей раннього віку: місяці, протягом яких дитина залишається в небезпечному середовищі або позбавлена стабільного дорослого, мають для її розвитку значно більші наслідки, ніж такий самий проміжок часу для дорослої людини.

1.5. Вікові межі правового статусу особи: психологічний вимір

Інтелектуальна і вольова ознаки зрілості в законодавчих формулах

Аналіз законодавства свідчить, що в різних галузях права повторюється подібна за змістом формула. Цивільна дієздатність визначається як здатність особи, яка «усвідомлює значення своїх дій та може керувати ними» (ч. 1 ст. 30 ЦК України). Осудною визнається особа, яка під час вчинення кримінального правопорушення «могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) і керувати ними» (ч. 1 ст. 19 КК України). Правочин може бути визнаний недійсним, якщо особа в момент його вчинення «не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними» (ст. 225 ЦК України).

У цій формулі поєднано дві психологічні ознаки. **Інтелектуальна** ознака (здатність усвідомлювати) охоплює розуміння фактичного змісту дій, їхніх наслідків і соціального значення. **Вольова** ознака (здатність керувати) – це спроможність регулювати власну поведінку відповідно до цього розуміння: стримувати імпульси, протистояти тиску, ухвалювати рішення й доводити їх до кінця. Вік впливає на обидві ознаки, проте неоднаково. За даними вікової психології, інтелектуальна складова в більшості аспектів досягає рівня дорослого раніше, ніж вольова. Так, підліток може добре розуміти, що крадіжка заборонена і карається, проте в ситуації групового емоційного збудження, під впливом однолітків, прагнучи довести свою «дорослість», виявитися нездатним утриматися від вчинку.

Підлітковий вік у світлі сучасних досліджень

Пояснення зазначеної розбіжності між інтелектуальною і вольовою складовими пропонують сучасні дослідження розвитку мозку і поведінки підлітків. Відповідно до так званої моделі двох систем, у підлітковому віці зростає чутливість соціально-емоційної системи мозку, пов'язаної з пошуком винагороди та новизни, тоді як системи когнітивного контролю, що забезпечують планування, оцінювання ризиків і стримування імпульсів, дозрівають поступово і продовжують розвиватися до третього десятиліття життя [Steinberg, 2008; Spear, 2000]. Показово, що ця розбіжність найвиразніше проявляється в емоційно насичених і соціальних ситуаціях. В експериментальному дослідженні М. Гарднер і Л. Стейнберга учасники трьох вікових груп (13–16, 18–22 роки та 24 роки і старші) в кількості 306 осіб, виконували завдання на ризик або наодинці, або в присутності двох однолітків. Присутність однолітків посилювала ризиковану поведінку в усіх групах, але найбільшою мірою – серед підлітків і молоді [Gardner, Steinberg, 2005]. Ці результати узгоджуються з тим, що неповнолітні значно частіше, ніж дорослі, вчиняють правопорушення в групі.

Інша група досліджень стосується здатності неповнолітніх брати повноцінну участь у кримінальному процесі. Порівнявши кілька сотень підлітків і молодих дорослих, Т. Гріссо та співавтори встановили, що підлітки віком до 15 років включно в середньому гірше розуміли процесуальну ситуацію і своє становище, ніж молоді дорослі, а серед них більшою була частка тих, чий рівень порушень відповідав рівню осіб, визнаних нездатними брати участь у судовому процесі. Крім того, підлітки частіше, ніж дорослі, ухвалювали рішення (наприклад, щодо угоди зі стороною обвинувачення), які відображали підкорення авторитету та психосоціальну незрілість [Grisso et al., 2003]. Подібні дані наводять дослідники неправдивих зізнань: молодий вік розглядається як один із чинників ризику того, що людина під тиском визнає те, чого не вчиняла [Kassin et al., 2010]. Узагальнюючи такі результати, Л. Стейнберг і Е. Скотт обґрунтували тезу про **знижену винність неповнолітніх**: незрілість суджень, підвищена вразливість до зовнішнього тиску і незавершеність формування характеру не звільняють підлітка від відповідальності, проте можуть розглядатися як підстава для її пом'якшення та для іншого, більш виховного, підходу до покарання [Steinberg, Scott, 2003].

Положення українського законодавства загалом узгоджуються з наведеними психологічними даними і передбачає низку спеціальних гарантій та правил щодо неповнолітніх. Вчинення кримінального правопорушення неповнолітнім визнається обставиною, що пом'якшує покарання (п. 3 ч. 1 ст. 66 КК України). Розділ XV Загальної частини КК України встановлює особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх: обмежений перелік основних покарань (штраф, громадські роботи, виправні роботи, пробаційний нагляд, позбавлення волі на певний строк – ст. 98 КК України), скорочені строки позбавлення волі (ст. 102 КК України), можливість звільнення від кримінальної відповідальності чи покарання із застосуванням примусових заходів виховного характеру (ст. 97, 105 КК України). Глава 38 КПК України передбачає спеціально

уповноважених слідчих і дізнавачів, обов'язкову участь захисника під час допиту неповнолітнього підозрюваного, участь законного представника, педагога чи психолога, можливість призначення комплексної психолого-психіатричної та психологічної експертизи (ст. 484–486, 490–491 КПК України). Наведені положення можна розглядати як правове втілення уявлення про те, що підліток за рівнем психологічної зрілості не тотожний дорослому.

Основні вікові межі в законодавстві України

Нижче наведено найважливіші вікові межі, з якими чинне законодавство пов'язує правові наслідки, а також психологічні міркування, покладені в їх основу.

Вік	**Правові наслідки (норма)**
Народження	виникає цивільна правоздатність (ч. 2 ст. 25 ЦК України)
До 14 років	малолітня особа; часткова цивільна дієздатність: дрібні побутові правочини, особисті немайнові права на результати творчої діяльності; не несе відповідальності за завдану шкоду (ст. 31 ЦК України; ст. 6 СК України); шкоду відшкодовують батьки (опікун) (ст. 1178 ЦК України)
10 років	місце проживання дитини визначається за спільною згодою батьків і самої дитини (ч. 2 ст. 160 СК України; ч. 3 ст. 29 ЦК України)
14 років	неповнолітня особа; неповна цивільна дієздатність, зокрема право самостійно розпоряджатися заробітком, стипендією, іншими доходами (ст. 32 ЦК України); самостійна відповідальність за завдану шкоду (ст. 1179 ЦК України); вільний вибір місця проживання з обмеженнями, встановленими законом (ч. 2 ст. 29 ЦК України), а якщо батьки проживають окремо – визначення його самою дитиною (ч. 3 ст. 160 СК України); кримінальна відповідальність за вичерпний перелік тяжких та поширених у цьому віці правопорушень (ч. 2 ст. 22 КК України); можливість легкої роботи у вільний від навчання час за згодою одного з батьків (ст. 188 КЗпП України)
15 років	як виняток – прийняття на роботу за згодою одного з батьків (ст. 188 КЗпП України)
16 років	загальний вік кримінальної відповідальності (ч. 1 ст. 22 КК України) та адміністративної відповідальності (ст. 12 КУпАП); можливість надання повної цивільної дієздатності (ст. 35 ЦК України); право на шлюб за рішенням суду (ч. 2 ст. 23 СК України); прийняття на роботу (ст. 188 КЗпП України); з цього віку свідка під час допиту попереджають про кримінальну відповідальність (ч. 3 ст. 226 КПК України)
18 років	повноліття і повна цивільна дієздатність (ст. 34 ЦК України); шлюбний вік (ст. 22 СК України); право голосу на виборах і референдумах (ст. 70 Конституції України); право на заповіт як право особи з повною цивільною дієздатністю (ст. 1234 ЦК України)
Пенсійний вік	особи, які досягли пенсійного віку, а також ті, кому до нього залишилося не більш як півтора року, визнаються громадянами похилого віку (ст. 10 Закону України «Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні»); вчинення кримінального правопорушення щодо особи похилого віку є обставиною, що обтяжує покарання (п. 6 ч. 1 ст. 67 КК України)

Наведені в таблиці вікові межі мають певне психологічне підґрунтя. Чотирнадцять років – це приблизно той вік, коли в більшості підлітків уже сформовані основи абстрактного мислення, розуміння соціальних норм і наслідків очевидно небезпечних дій. Відповідно, з цього віку закон визнає здатність відповідати за найбільш тяжкі та зрозумілі за своїм змістом діяння – умисне вбивство, тяжкі тілесні ушкодження, зґвалтування, крадіжку, грабіж, розбій, хуліганство тощо (ч. 2 ст. 22 КК України), – але не за складні, наприклад економічні, правопорушення, суть яких підліток може не усвідомлювати. Шістнадцятирічний вік відображає подальше зростання самостійності та соціальної компетентності. Вісімнадцять років – межа, з якої суспільство очікує від людини повної відповідальності за свої рішення, хоча, як зазначалося, дозрівання систем самоконтролю може тривати й довше.

Привертає увагу й інша особливість: для початкових етапів життя закон встановлює чіткі вікові межі, тоді як для завершальних – ні. Законодавство не визначає віку, після досягнення якого людина втрачала б дієздатність чи право на заповіт, і такий підхід видається психологічно обґрунтованим. Старіння є вельми індивідуальним процесом; вікові зміни пам’яті чи швидкості мислення не тотожні хворобі, і більшість людей похилого віку зберігають здатність розуміти значення своїх дій і керувати ними. Обмеження можливе лише через психічний розлад і лише за рішенням суду (ст. 36, 39 ЦК України), а оспорити правочин можна, лише довівши, що в момент його вчинення особа не усвідомлювала значення своїх дій або не могла керувати ними (ст. 225 ЦК України). Ставлення до людей похилого віку як до апріорі неспроможних є проявом **ейджизму** – стереотипізації та дискримінації людей за віком; цей термін запровадив американський геронтолог Р. Батлер, порівнявши упередження за віком з іншими формами нетерпимості, зокрема з расовою [Butler, 1969]. Ейджизм може бути спрямований і на молодших: наприклад, коли молодих людей без належних підстав вважають безвідповідальними. У сучасних міжнародних документах подолання ейджизму розглядається як одне із завдань політики у сфері здорового старіння [World Health Organization, 2021].

Межі формального вікового критерію та інструменти індивідуалізації

Будь-яку вікову межу можна розглядати як компроміс між правовою визначеністю та індивідуальною справедливістю. З огляду на це законодавство доповнює формальні межі механізмами, які дають змогу врахувати психологічний вік конкретної особи. До них належать: обов’язок з’ясовувати рівень розвитку та соціально-психологічні риси неповнолітнього (ст. 485 КПК України); можливість призначення психологічної або комплексної психолого-психіатричної експертизи неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого (ст. 486 КПК України); надання повної цивільної дієздатності до досягнення повноліття (ст. 35 ЦК України); право дитини, яка може висловити свою думку, бути вислуханою у спорах щодо її виховання і місця проживання (ст. 171 СК України); вимога отримувати згоду дитини на усиновлення, якщо вона досягла такого віку та рівня розвитку, що може її висловити (ст. 218 СК України); забезпечення найкращих інтересів дитини, які визначаються з урахуванням її

віку, особливостей розвитку і думки, «якщо вона досягла такого віку і рівня розвитку, що може її висловити» (ст. 1 Закону України «Про охорону дитинства»). Аналогічний принцип закріплено і в міжнародному праві: поглядам дитини, здатної їх сформулювати, приділяється належна увага «згідно з її віком і зрілістю» (ст. 12 Конвенції ООН про права дитини).

Отже, сучасне право дедалі частіше оперує не лише календарним віком, а й поняттями «рівень розвитку» та «зрілість». Їх коректне застосування потребує опори на психологічне знання, що й зумовлює значення вікової психології як складової професійної підготовки юриста.

1.6. Правова соціалізація і розвиток правосвідомості впродовж життя

Поняття правової соціалізації

Вікові межі правового статусу визначають, з якого моменту право звертається до людини як до відповідального суб'єкта. Не менш важливим є питання про те, як формується власне ставлення людини до права. Таке ставлення не є вродженим: уявлення про правила, справедливість, владу і відповідальність складаються поступово – у сім'ї, школі, спілкуванні з однолітками, а згодом і під час взаємодії з правовими інституціями. Цей процес називають **правовою соціалізацією** – засвоєнням людиною правових норм і цінностей, формуванням ставлення до права і правових інституцій та розвиток навичок правомірної поведінки. Її результатом є **правосвідомість** – система знань, оцінок, установок і почуттів людини щодо права та правових явищ.

Одну з перших цілісних концепцій правової соціалізації запропонували американські дослідниці Дж. Тапп і Ф. Левін. Спираючись на теорію морального розвитку Л. Кольберга, вони описали три рівні правового мислення [Tapp, Levine, 1974]. На *доконвенційному* рівні людина сприймає закон як зовнішню заборону і підкоряється йому, щоб уникнути покарання: правила не обговорюють, їх виконують, бо так велить влада. На *конвенційному* рівні закон розглядається як засіб підтримання суспільного порядку: правил слід дотримуватися, бо інакше настане хаос, і так чинять «усі порядні люди». На *постконвенційному* рівні людина розуміє, що закони створюються людьми для захисту прав і досягнення справедливості, а отже, можуть оцінюватися, критикуватися і вдосконалюватися. За даними дослідниць, більшість дорослих міркує на конвенційному рівні, а перехід до вищого рівня не відбувається автоматично з віком: він потребує досвіду участі, обговорення, розв'язання конфліктів і відчуття, що з думкою людини рахуються.

Вікові етапи правової соціалізації

Правова соціалізація починається в дитинстві і розгортається поетапно впродовж життя. У дошкільному і молодшому шкільному віці дитина засвоює перші уявлення про правила і справедливість у сім'ї та дитячому колективі. Правила для неї – це те, що встановили дорослі, а негативну оцінку дістає передусім те, за що карають. Водночас уже в цьому віці діти виявляють високу чутливість до несправедливості: до нерівного поводження, необґрунтованого покарання, порушення обіцянок дорослими. Є підстави вважати, що в цей період

закладається базове ставлення до влади і правил – довіра або недовіра, повага або страх.

У підлітковому віці з розвитком абстрактного мислення з'являється розширюються можливості розмірковувати про закон як про систему, зіставляти його з власними уявленнями про справедливість, помічати розбіжність між проголошеними нормами і реальною поведінкою дорослих. Підліток починає критично ставитися до авторитетів, і те, чи буде ця критичність конструктивною, чи переросте в правовий цинізм, значною мірою залежить від його особистого досвіду, впливу значущих людей і сприйняття діяльності правових інституцій**.**

У юності й дорослості правосвідомість продовжує розвиватися під впливом освіти, професійної діяльності, громадянської участі та особистого досвіду взаємодії з державою. Її рівень може як підвищуватися, так і зазнавати деформацій: правовий нігілізм, переконання, що «закон не для всіх однаковий», формуються переважно не в дитинстві, а внаслідок життєвого досвіду, який таке переконання підкріплює.

Чинники дотримання закону: роль процедурної справедливості

Поширене уявлення про те, що закон виконують зі страху перед покаранням, дослідження підтверджують лише частково. За результатами відомого дослідження американського соціального психолога Т. Тайлера, провідним чинником добровільного дотримання закону є не суворість санкцій, а переконання людини в **легітимності** правових інституцій – у тому, що вони мають право встановлювати правила і що їм варто підкорятися. Легітимність, своєю чергою, залежить насамперед від **процедурної справедливості**: від того, чи вислухали людину, чи поводилися з нею шанобливо, чи були представники влади неупередженими і чи пояснили свої рішення [Tyler, 1990].

Дж. Фейган і Т. Тайлер поширили ці ідеї у контексті правової соціалізації дітей і підлітків. Вони дослідили, як у молодих людей формуються сприйняття легітимності закону, правовий цинізм і схильність виправдовувати порушення, і дійшли висновку, що ці складові правової соціалізації пов'язані з досвідом взаємодії з представниками влади, зокрема з поліцією, та з тим, наскільки справедливим було поводження з ними; своєю чергою, вони пов'язані з протиправною поведінкою [Fagan, Tyler, 2005]. Отримані результати вказують на значення справедливого поводження, але не означають, що один контакт з поліцією однозначно визначає подальшу поведінку людини.

Для юриста з цього випливає важливий практичний висновок: *кожен контакт дитини чи підлітка з правоохоронцем, слідчим, суддею фактично виконує функцію правового виховання*, зміст якого визначається не лише ухваленим рішенням, а й способом поводження. Підліток, якого вислухали, якому пояснили його права і з яким поводилися шанобливо, навіть у разі застосування покарання з більшою ймовірністю визнає справедливість закону. Натомість підліток, якого принизили, ввели в оману чи проігнорували, може утвердитися в переконанні, що закон – це лише сила. З огляду на це вимоги законодавства щодо врахування вікових і психологічних особливостей неповнолітнього, роз'яснення суті процесуальних дій і вислуховування його

аргументів (ч. 2 ст. 484 КПК України) мають не лише гуманітарне, а й превентивне значення.

Висновки до розділу 1

Вікова психологія вивчає закономірності психічного розвитку людини впродовж усього життя. Сучасна наука розглядає розвиток як процес, що триває від народження до старості, є нерівномірним, гетерохронним, багатовекторним і поєднує здобутки та втрати.

Методи вікової психології – спостереження, експеримент, опитування, тести, аналіз продуктів діяльності, поперечні зрізи і лонгітюд – мають свої обмеження, які юристові доцільно враховувати, оцінюючи висновки фахівців. Наукові закономірності описують групи, тоді як правове рішення стосується конкретної особи.

Провідні теорії розвитку – психоаналітична, психосоціальна, когнітивна, культурно-історична, теорія морального розвитку, теорія прив'язаності, екологічна модель і концепція розвитку впродовж життя – висвітлюють різні його аспекти й дають юристові інструменти для розуміння поведінки учасників правовідносин різного віку.

Розрізняють хронологічний, біологічний, психологічний і соціальний вік. Вікові періодизації мають умовний характер, а вікові кризи доцільно розглядати не як порушення розвитку, а як його поворотні пункти, які, проте, можуть супроводжуватися підвищеною конфліктністю та ризикованою поведінкою.

Вікові межі в законодавстві України ґрунтуються на психологічних уявленнях про формування здатності усвідомлювати значення своїх дій і керувати ними. Інтелектуальна складова цієї здатності зазвичай дозріває раніше, ніж вольова, що обґрунтовує особливий правовий режим відповідальності неповнолітніх. Формальні вікові межі доповнюються інструментами індивідуалізації, що вимагають від юриста психологічної компетентності.

Ставлення людини до закону формується в процесі правової соціалізації, що триває все життя. Добровільне дотримання закону залежить не стільки від страху перед покаранням, скільки від переконання в легітимності правових інституцій, яке ґрунтується на досвіді справедливого поводження. З огляду на це кожен контакт дитини чи підлітка з представником правової системи може впливати на її правові уявлення та має виховне та превентивне значення.

Питання для самоконтролю

1. Що є предметом вікової психології? Чим концепція розвитку впродовж життя відрізняється від традиційного погляду на розвиток?

2. Чим розвиток відрізняється від зростання і дозрівання? Назвіть основні властивості психічного розвитку.

3. Порівняйте метод поперечних зрізів і лонгітюдний метод. Що таке когортний ефект?

4. Які психосоціальні конфлікти виокремлював Е. Еріксон? Яке значення для юриста має поняття кризи ідентичності?

5. Охарактеризуйте стадії інтелектуального розвитку за Ж. Піаже. Які практичні висновки з цієї теорії випливають для опитування дітей?

6. Розкрийте зміст понять «зона найближчого розвитку», «соціальна ситуація розвитку», «новоутворення», «провідна діяльність».

7. Назвіть рівні та стадії морального розвитку за Л. Кольбергом. Як ця теорія допомагає зрозуміти правосвідомість неповнолітніх?

8. Чому теорія прив'язаності важлива для вирішення сімейних спорів? Яку норму Сімейного кодексу України вона допомагає тлумачити?

9. Чим різняться хронологічний, біологічний, психологічний і соціальний вік? Наведіть приклад, коли розбіжність між ними має юридичне значення.

10. Які дві психологічні ознаки містить законодавча формула «усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними»? Чому вольова складова дозріває пізніше за інтелектуальну?

11. Назвіть основні вікові межі в законодавстві України. Чим психологічно обґрунтовано те, що з 14 років кримінальна відповідальність настає лише за визначений перелік діянь?

12. Що таке ейджизм? Чому похилий вік сам собою не може бути підставою для сумнівів у дієздатності особи?

13. Що таке правова соціалізація? Які рівні правового мислення виокремлюють Дж. Тапп і Ф. Левін? Чому процедурна справедливість важлива для формування правомірної поведінки?

Практичні завдання та кейси до розділу 1

Завдання 1. Три учасники – три правові режими. Тринадцятирічний Назар, п'ятнадцятирічний Денис і сімнадцятирічний Артем уночі розбили вітрину кіоску і забрали товар. Власник кіоску оцінив шкоду у значну суму.

Запитання. 1) Хто з підлітків і за яких умов може підлягати кримінальній відповідальності (ст. 22 КК України)? 2) Які заходи можуть бути застосовані до особи, яка не досягла віку кримінальної відповідальності (ч. 2 ст. 97 КК України)? 3) Хто і на яких підставах відшкодовуватиме шкоду, завдану кожним із них (ст. 31, 1178, 1179 ЦК України)? 4) Яке психологічне обґрунтування має різниця правових режимів для трьох учасників однієї події?

Завдання 2. Хронологічний і психологічний вік. П'ятнадцятирічний Ілля навчається за індивідуальною програмою, значно відстає від однолітків у навчанні, легко підпадає під вплив старших. Він був затриманий разом із двома дорослими під час крадіжки: за їхньою вказівкою стояв біля під'їзду і мав попередити про небезпеку.

Запитання. 1) Які обставини щодо особи неповнолітнього мають бути з'ясовані відповідно до ст. 485 КПК України? 2) У якому випадку і яку експертизу доцільно призначити (ст. 486 КПК України)? Сформулюйте два-три запитання експертові. 3) Які обставини справи свідчать про можливий вплив дорослих і яке правове значення вони мають (ст. 304, п. 9 ч. 1 ст. 67 КК України)?

Завдання 3. Критика дослідження. Автор статті порівняв результати тесту на розв'язування логічних задач у групах двадцятирічних і

сімдесятирічних учасників, встановив, що молодші впоралися краще, і зробив висновок: «Із віком здатність до логічного мислення неминуче знижується».

Запитання. 1) Який метод організації дослідження використав автор? 2) Які альтернативні пояснення отриманих відмінностей він не врахував? 3) Який метод дозволив би зробити більш обґрунтований висновок? 4) Чому юристові важливо вміти ставити такі запитання до висновків фахівців?

Завдання 4. Одна ситуація – різні теоретичні пояснення. Чотирнадцятирічна Соломія, яка раніше добре навчалася, після переїзду сім'ї до іншого міста почала пропускати школу, приєдналася до компанії старших підлітків і двічі була затримана за дрібні крадіжки з магазину.

Завдання. Заповніть таблицю: поясніть поведінку Соломії з позицій теорії Е. Еріксона, теорії Л. Кольберга, екологічної моделі У. Бронфенбреннера та культурно-історичної теорії Л. Виготського. Для кожного пояснення запропонуйте один практичний захід впливу.

Теми для дискусій та аналітичних есе до розділу 1

1. Чи є вікові межі в законодавстві компромісом між правовою визначеністю та індивідуальною справедливістю? Аргументи «за» і «проти» гнучких вікових меж.

2. Вік кримінальної відповідальності в Україні й за кордоном: психологічні аргументи в дискусії про його зниження чи підвищення.

3. «Молоді дорослі» (18–25 років) у кримінальному праві: чи потрібен для них особливий правовий режим?

4. Яка з теорій розвитку найкорисніша для слідчого, адвоката, судді? Обґрунтуйте вибір на прикладах.

5. Залякування чи довіра: що ефективніше формує правомірну поведінку? Аналіз із позицій теорій морального розвитку і процедурної справедливості.

6. Наукові закономірності і одиничний випадок: межі використання психологічних досліджень у судовому доказуванні.

Тестові завдання до розділу 1

Оберіть одну правильну відповідь.

1. Відповідно до концепції розвитку впродовж життя психічний розвиток:

а) завершується з досягненням повноліття; б) триває все життя і в кожному віці поєднує здобутки та втрати; в) припиняється в похилому віці; г) визначається лише спадковістю.

2. Гетерохронність психічного розвитку означає, що:

а) розвиток є незворотним; б) розвиток залежить від історичної епохи; в) різні психічні функції розвиваються в різний час і різними темпами; г) розвиток відбувається стадіями.

3. Тривале спостереження за тими самими людьми з повторними обстеженнями – це:

а) лонгітюдний метод; б) метод поперечних зрізів; в) близнюковий метод; г) констатувальний експеримент.

4. Когортний ефект – це:

а) вплив присутності однолітків на ризиковану поведінку; б) вибування учасників із тривалого дослідження; в) вплив очікувань дослідника на результати; г) відмінності між віковими групами, зумовлені тим, що покоління виросли в різних умовах.

5. За Е. Еріксоном, психосоціальним конфліктом підліткового віку і юності є:

а) базова довіра – недовіра; б) ініціативність – почуття провини; в) ідентичність – рольова сплутаність; г) генеративність – застій.

6. Стадія інтелектуального розвитку, що, за Ж. Піаже, припадає приблизно на вік від 2 до 7 років:

а) сенсомоторна; б) доопераційна; в) конкретних операцій; г) формальних операцій.

7. Зона найближчого розвитку (за Л. Виготським) – це:

а) відстань між тим, що дитина може зробити самостійно, і тим, що вона здатна виконати за допомогою дорослого; б) період особливої чутливості до певних впливів; в) найближче соціальне оточення дитини; г) діяльність, яка найбільше визначає розвиток у певному віці.

8. Орієнтація на уникнення покарання відповідає, за Л. Кольбергом, такому рівню морального мислення:

а) конвенційному; б) постконвенційному; в) автономному; г) доконвенційному.

9. Вимогу брати до уваги «особисту прихильність дитини до кожного з них» під час вирішення спору про місце проживання малолітньої дитини містить:

а) ст. 6 СК України; б) ст. 161 СК України; в) ст. 31 ЦК України; г) ст. 226 КПК України.

10. За загальним правилом кримінальній відповідальності підлягають особи, яким до вчинення кримінального правопорушення виповнилося:

а) чотирнадцять років; б) п’ятнадцять років; в) шістнадцять років; г) вісімнадцять років.

11. Частково дієздатною (малолітньою) є фізична особа, яка не досягла:

а) десяти років; б) чотирнадцяти років; в) шістнадцяти років; г) вісімнадцяти років.

12. Здатність «керувати своїми діями» у законодавчих формулах дієздатності та осудності є ознакою:

а) вольовою; б) інтелектуальною; в) біологічною; г) соціальною.

Рекомендована література до розділу 1

Нормативно-правові акти

1. Кодекс законів про працю України: Закон від 10.12.1971 № 322-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08 (дата звернення: 01.10.2026).
2. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон від 07.12.1984 № 8073-X. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/8073-10 (дата звернення: 01.10.2026).

3. Конвенція про права дитини: міжнар. док. від 20.11.1989; ратифіковано Постановою Верховної Ради України від 27.02.1991 № 789-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021 (дата звернення: 01.10.2026).
4. Конституція України: Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр (дата звернення: 01.10.2026).
5. Кримінальний кодекс України: Закон від 05.04.2001 № 2341-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14 (дата звернення: 01.10.2026).
6. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17 (дата звернення: 01.10.2026).
7. Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні: Закон України від 16.12.1993 № 3721-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3721-12 (дата звернення: 01.10.2026).
8. Про охорону дитинства: Закон України від 26.04.2001 № 2402-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14 (дата звернення: 01.10.2026).
9. Сімейний кодекс України: Закон від 10.01.2002 № 2947-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14 (дата звернення: 01.10.2026).
10. Цивільний кодекс України: Закон від 16.01.2003 № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15 (дата звернення: 01.10.2026).

Наукова та навчальна література

11. Кутішенко В. П. Вікова та педагогічна психологія (курс лекцій): навч. посіб. 2-ге вид. Київ: Центр учбової літератури, 2010. 128 с.
12. Павелків Р. В. Вікова психологія: підручник. Київ: Кондор, 2011. 468 с.
13. Савчин М. В., Василенко Л. П. Вікова психологія: навч. посіб. 6-те вид., перероб., допов. Київ: Академія, 2024. 382 с.
14. Скрипченко О. В., Долинська Л. В., Огороднійчук З. В. та ін. Вікова та педагогічна психологія: навч. посіб. 2-ге вид., доп. Київ: Каравела, 2007. 400 с.
15. Ainsworth M. D. S., Blehar M. C., Waters E., Wall S. Patterns of Attachment: A Psychological Study of the Strange Situation. Hillsdale, NJ : Lawrence Erlbaum, 1978. 391 p.
16. Arnett J. J. Emerging adulthood: A theory of development from the late teens through the twenties. *American Psychologist*. 2000. Vol. 55, No. 5. P. 469–480. DOI: https://doi.org/10.1037/0003-066X.55.5.469.
17. Baltes P. B. Theoretical propositions of life-span developmental psychology: On the dynamics between growth and decline. *Developmental Psychology*. 1987. Vol. 23, No. 5. P. 611–626. DOI: https://doi.org/10.1037/0012-1649.23.5.611.
18. Baltes P. B., Baltes M. M. Psychological perspectives on successful aging: The model of selective optimization with compensation. *Successful Aging: Perspectives from the Behavioral Sciences* / ed. by P. B. Baltes, M. M. Baltes. Cambridge : Cambridge University Press, 1990. P. 1–34. DOI: https://doi.org/10.1017/CBO9780511665684.003.
19. Bowlby J. Attachment and Loss. Vol. 1: Attachment. London: Hogarth Press; Institute of Psycho-Analysis, 1969. 428 p.
20. Bronfenbrenner U. The Ecology of Human Development: Experiments by Nature and Design. Cambridge, MA : Harvard University Press, 1979. 330 p.

21. Butler R. N. Age-ism: Another form of bigotry. *The Gerontologist*. 1969. Vol. 9, No. 4, Part 1. P. 243–246. DOI: https://doi.org/10.1093/geront/9.4_Part_1.243.
22. Ceci S. J., Bruck M. Suggestibility of the child witness: A historical review and synthesis. *Psychological Bulletin*. 1993. Vol. 113, No. 3. P. 403–439. DOI: https://doi.org/10.1037/0033-2909.113.3.403.
23. Erikson E. H. Childhood and Society. New York: W. W. Norton, 1950. 397 p.
24. Erikson E. H. Identity: Youth and Crisis. New York: W. W. Norton, 1968. 336 p.
25. Fagan J., Tyler T. R. Legal socialization of children and adolescents. *Social Justice Research*. 2005. Vol. 18, No. 3. P. 217–241. DOI: https://doi.org/10.1007/s11211-005-6823-3.
26. Gardner M., Steinberg L. Peer influence on risk taking, risk preference, and risky decision making in adolescence and adulthood: An experimental study. *Developmental Psychology*. 2005. Vol. 41, No. 4. P. 625–635. DOI: https://doi.org/10.1037/0012-1649.41.4.625.
27. Grisso T., Steinberg L., Woolard J. et al. Juveniles' competence to stand trial: A comparison of adolescents' and adults' capacities as trial defendants. *Law and Human Behavior*. 2003. Vol. 27, No. 4. P. 333–363. DOI: https://doi.org/10.1023/A:1024065015717.
28. Kassin S. M., Drizin S. A., Grisso T., Gudjonsson G. H., Leo R. A., Redlich A. D. Police-induced confessions: Risk factors and recommendations. *Law and Human Behavior*. 2010. Vol. 34, No. 1. P. 3–38. DOI: https://doi.org/10.1007/s10979-009-9188-6.
29. Kohlberg L. The Philosophy of Moral Development: Moral Stages and the Idea of Justice. San Francisco : Harper & Row, 1981. 441 p. (Essays on Moral Development ; vol. 1).
30. Kohlberg L., Hersh R. H. Moral development: A review of the theory. *Theory Into Practice*. 1977. Vol. 16, No. 2. P. 53–59. DOI: https://doi.org/10.1080/00405847709542675.
31. Levinson D. J., Darrow C. N., Klein E. B., Levinson M. H., McKee B. The Seasons of a Man's Life. New York : Alfred A. Knopf, 1978. 363 p.
32. Marcia J. E. Development and validation of ego-identity status. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1966. Vol. 3, No. 5. P. 551–558. DOI: https://doi.org/10.1037/h0023281.
33. Moffitt T. E. Adolescence-limited and life-course-persistent antisocial behavior: A developmental taxonomy. *Psychological Review*. 1993. Vol. 100, No. 4. P. 674–701. DOI: https://doi.org/10.1037/0033-295X.100.4.674.
34. Piaget J., Inhelder B. The Psychology of the Child / transl. by H. Weaver. New York : Basic Books, 1969.
35. Spear L. P. The adolescent brain and age-related behavioral manifestations. *Neuroscience & Biobehavioral Reviews*. 2000. Vol. 24, No. 4. P. 417–463. DOI: https://doi.org/10.1016/S0149-7634(00)00014-2.
36. Steinberg L. A social neuroscience perspective on adolescent risk-taking. *Developmental Review*. 2008. Vol. 28, No. 1. P. 78–106. DOI: https://doi.org/10.1016/j.dr.2007.08.002.

37. Steinberg L., Scott E. S. Less guilty by reason of adolescence: Developmental immaturity, diminished responsibility, and the juvenile death penalty. *American Psychologist*. 2003. Vol. 58, No. 12. P. 1009–1018. DOI: https://doi.org/10.1037/0003-066X.58.12.1009.
38. Tapp J. L., Levine F. J. Legal socialization: Strategies for an ethical legality. *Stanford Law Review*. 1974. Vol. 27, No. 1. P. 1–72. DOI: https://doi.org/10.2307/1227929.
39. Tyler T. R. Why People Obey the Law. New Haven: Yale University Press, 1990.
40. Vygotsky L. S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes / ed. by M. Cole, V. John-Steiner, S. Scribner, E. Souberman. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1978. 159 p.
41. World Health Organization. Global report on ageism. Geneva : WHO, 2021. URL: https://www.who.int/publications/i/item/9789240016866 (дата звернення: 01.10.2026).

РОЗДІЛ 2. ПСИХОЛОГІЯ ДИТИНСТВА В ЮРИДИЧНІЙ ПРАКТИЦІ

Ключові поняття: прив’язаність; автономія; криза трьох років; сюжетно-рольова гра; егоцентризм; модель психіки (теорія розуму); довільність; навчальна діяльність; навіюваність; конфабуляція; дезінформаційний ефект; відкрите запитання; навідне запитання; структуроване опитування; «зелена кімната»; модель Барнахус; повторна (вторинна) травматизація; жорстоке поводження з дитиною; несприятливий дитячий досвід; найкращі інтереси дитини.

Дитина як учасник правовідносин

Ще кілька десятиліть тому в багатьох правових системах переважало уявлення про дитину як про ненадійного свідка: вважалося, що вона фантазує, легко піддається навіюванню, плутає реальне й вигадане, а тому її показання слід сприймати з великою пересторогою або взагалі не брати до уваги. Згодом набула поширення протилежна тенденція: у низці резонансних судових справ дитячі розповіді про насильство сприймалися беззастережно, навіть якщо їх було отримано внаслідок багаторазових опитувань із застосуванням психологічного тиску. Обидва крайні підходи виявилися помилковими й мали тяжкі наслідки – як для дітей, що залишалися без захисту, так і для дорослих, яких безпідставно обвинувачували.

Сучасна наука натомість пропонує зважену позицію: дитина *може* бути точним і цінним свідком, проте точність її показань значною мірою залежить від того, *як* її опитують. Пам’ять і мислення дитини мають вікові особливості, які не роблять її свідчення неповноцінними, але вимагають від дорослого професійного підходу. З огляду на це законодавство встановлює особливий порядок допиту малолітніх і неповнолітніх осіб, а в практиці поступово впроваджуються спеціальні методики та приміщення для опитування дітей.

У цьому розділі простежено психічний розвиток дитини від народження до завершення молодшого шкільного віку, з’ясовано, як вікові особливості когнітивних (пізнавальних) процесів впливають на сприймання, запам’ятовування та повідомлення відомостей про події. Розглянуто принципи опитування дітей, а також психологічні аспекти насильства щодо дітей, участі в сімейних спорах і впливу війни на дитинство.

2.1. Психічний розвиток у немовлячому, ранньому та дошкільному віці

Немовлячий вік (до 1 року)

Немовля народжується безпорадним, однак не є пасивним: уже в перші тижні життя воно віддає перевагу людському обличчю та голосу, вирізняє голос матері, реагує на інтонацію. Центральним змістом цього періоду є, з одного боку, становлення основних сенсорних і рухових функцій, а з другого – формування емоційного зв’язку з близькими дорослими. У немовлячому віці формується **прив’язаність** (див. розділ 1): дитина, потреби якої задовольняються чуйно й

передбачувано, набуває того, що Е. Еріксон називав базовою довірою до світу [Erikson, 1950]. Провідною діяльністю цього віку вважають безпосередньо-емоційне спілкування з дорослим [Савчин, Василенко, 2024].

Наприкінці першого року життя відбувається якісне зрушення в розвитку: дитина починає ходити, розуміти звернене до неї мовлення і вимовляти перші слова, у неї формується уявлення про постійність об'єкта. Цей перехід часто описують як **кризу одного року**: зростання самостійності супроводжується протестними реакціями в тих випадках, коли дорослі обмежують активність дитини.

Для юридичної практики важливо враховувати, що потребу немовляти в стабільному, чуйному дорослому слід розглядати не як суто емоційну обставину, а як важливу умову його нормального психічного розвитку. Відповідно, рішення, пов'язані з відібранням дитини, її влаштуванням до закладу, визначенням місця проживання чи участю батьків у вихованні, для дитини цього віку мають особливо відчутні наслідки, а тривалі розлуки та часта зміна осіб, які доглядають за дитиною, становлять для неї чинник ризику.

Ранній вік (1–3 роки)

У ранньому дитинстві провідною стає предметно-маніпулятивна діяльність, що приходить на зміну безпосередньо-емоційному спілкуванню: дитина засвоює суспільно вироблені способи дій із предметами – як тримати ложку, будувати з кубиків, користуватися олівцем. Інтенсивно розвивається мовлення: між півтора і двома роками в багатьох дітей відбувається помітне прискорення в засвоєнні нових слів, а до трьох років більшість дітей уже будують прості речення і можуть підтримувати просту розмову. Мислення в цьому віці є переважно наочно-дієвим: дитина розв'язує завдання, безпосередньо діючи з предметами. Поступово розвиваються також символічні дії та здатність використовувати уявлення про відсутні предмети.

Наприкінці другого року життя з'являються перші ознаки самосвідомості: дитина впізнає себе в дзеркалі, називає себе на ім'я, а згодом – займенником «я». Поряд із цим розвивається прагнення до самостійності, яке приблизно в три роки набуває форми **кризи трьох років**. Її характерними проявами є негативізм (дитина чинить усупереч пропозиції лише через те, що вона надійшла від дорослого), упертість, норовливість, свавілля, знецінення того, що раніше подобалося. Не кожна відмова виконувати певні дії чи наполегливість дитини є проявом кризи. За цими поведінковими труднощами стоїть важливе новоутворення: дитина вперше відчуває себе окремою особою з власними бажаннями (феномен «я сам», «я хочу»). Е. Еріксон описував цей етап як конфлікт автономії та сорому і сумніву: надмірний контроль, приниження чи покарання за невдачі можуть сформувати в дитини невпевненість у власних силах.

Пам'ять дитини раннього віку є переважно мимовільною: запам'ятовується те, що є яскравим, емоційно значущим або повторюється. Водночас більшість дорослих майже не зберігають спогадів про перші роки свого життя – це явище називають **дитячою (інфантильною) амнезією**.

Для юридичної практики це означає, що спогади дорослого чи підлітка про події, які нібито відбулися до трьох-чотирьох років, слід оцінювати з особливою обережністю: вони можуть бути реконструйованими на основі розповідей рідних, фотографій чи навіювання.

Дошкільний вік (3–6 (7) років)

Дошкільне дитинство можна схарактеризувати як вік гри: провідною діяльністю цього періоду є **сюжетно-рольова гра**, у якій дитина відтворює стосунки дорослих – грає в «маму й доньку», «лікаря», «поліцейського», «магазин». У грі дитина вчиться підпорядковувати свою поведінку правилам ролі, бачити ситуацію з різних позицій, домовлятися з партнерами. У грі ж уперше виявляється здатність довільно, за правилом, керувати власною поведінкою – наприклад, граючи роль вартового, дитина може стояти нерухомо довше, ніж на прохання дорослого.

Поряд зі становленням ігрової діяльності змінюється мислення дошкільника: воно переходить від наочно-дієвого до наочно-образного. За Ж. Піаже, це доопераційна стадія, якій притаманний **егоцентризм** – складність у врахуванні точки зору іншої людини, а також зосередженість на одній, найбільш помітній ознаці предмета [Piaget, Inhelder, 1969]. Дошкільнику властиві також анімізм (наділення неживих предметів почуттями й намірами) та своєрідні уявлення про причинність. Водночас результати сучасних досліджень свідчать, що можливості дошкільників у розумінні інших людей ширші, ніж вважав Піаже. Приблизно в чотири-п’ять років більшість дітей розуміють, що інша людина може мати *хибне* переконання, яке не відповідає дійсності: у класичному експерименті Г. Віммера і Й. Пернера показано, що діти цього віку здатні передбачити, де персонаж шукатиме предмет, перекладений без його відома [Wimmer, Perner, 1983]. Розуміння того, що в інших людей є власні думки, наміри й переконання, позначають терміном **модель психіки** (англ. *theory of mind*).

Зазначені особливості мають значення для юридичної практики. По-перше, з формуванням моделі психіки пов’язана здатність до свідомої неправди: щоб навмисно повідомити неправду, необхідно розуміти, що в іншої людини може виникнути хибне переконання. Діти починають говорити неправду вже в дошкільному віці, проте вона здебільшого є простою й ситуативною (заперечення власного проступку з метою уникнути покарання), а підтримувати складну, детально вигадану історію протягом тривалого опитування малій дитині дуже складно. По-друге, дошкільники значно гірше за старших дітей розрізняють джерело своїх знань: чи бачили вони щось самі, чи чули від когось, чи уявили. Ця особливість, як буде показано далі, зумовлює їхню підвищену вразливість до навіювання.

У дошкільному віці відбувається також первинне засвоєння моральних норм. Дитина знає, що «битися погано», «брати чуже не можна», проте оцінює вчинки переважно за їхніми зовнішніми наслідками й реакцією дорослих, а не за намірами. За Л. Кольбергом, це доконвенційний рівень морального мислення [Kohlberg, Hersh, 1977]. Крім того, дошкільник ще не має стійкої самооцінки та емоційно залежить від оцінки значущих дорослих, тому прагнення «бути

хорошим» для матері, батька, вихователя може впливати на зміст і характер його розповіді.

Наприкінці дошкільного віку настає **криза семи років**, пов'язана з утратою дитячої безпосередності та появою узагальненого переживання, усвідомлення свого місця серед інших людей. Дитина прагне нової, більш дорослої позиції – позиції школяра, розглянутої в наступному підрозділі.

2.2. Молодший шкільний вік

З початком навчання в школі соціальна ситуація розвитку істотно змінюється: дитина набуває статусу учня і вперше виконує суспільно значущу й суспільно оцінювану діяльність, підпорядковану обов'язковим правилам. Відповідно, провідною стає **навчальна діяльність**, у межах якої формуються основні новоутворення віку: довільність психічних процесів, внутрішній план дій і рефлексія – здатність усвідомлювати власні дії та їхні підстави [Павелків, 2011; Савчин, Василенко, 2024].

Мислення молодшого школяра переходить на рівень конкретних операцій: дитина вже здатна класифікувати, упорядковувати, розуміти збереження кількості, міркувати логічно, але переважно на конкретному, наочному матеріалі [Piaget, Inhelder, 1969]. Розвиваються **довільна увага і пам'ять**: з'являються прийоми запам'ятовування (повторення, групування), здатність навмисно пригадувати. Істотно поліпшується розуміння часу – календаря, годинника, послідовності подій, – хоча оцінки тривалості й частоти подій ще можуть бути неточними. Мовлення стає розгорнутим і дитина вже здатна послідовно розповісти про подію. Водночас її розповідь, особливо в стресовій ситуації, може бути уривчастою, а сама дитина розраховує на те, що дорослий поставить уточнювальні запитання, щоб продовжити розповідати.

У молодшому шкільному віці формується також самооцінка, яка значною мірою залежить від успіхів у навчанні та оцінок учителя. Е. Еріксон розглядав цей період як час конфлікту працелюбності й почуття неповноцінності: успіх формує відчуття компетентності, тоді як систематичні невдачі та приниження – переконання у власній неспроможності [Erikson, 1950]. Поряд із цим зростає значення однолітків і дитячого колективу; уже в цьому віці можуть виникати конфлікти, соціальне виключення та перші прояви цькування.

Ускладнюються й моральні уявлення молодшого школяра: він починає враховувати наміри, а не лише наслідки вчинків, засвоює уявлення про справедливість як рівність і взаємність. Водночас для дитини цього віку ще характерне досить ригідне, буквальне ставлення до правил, а авторитет дорослого залишається дуже високим.

Для юридичної практики ця обставина має двоїсте значення: з одного боку, дитина прагне сумлінно виконувати вимоги і «говорити правду», з другого – схильна підлаштовуватися під очікування авторитетного дорослого, зокрема слідчого у форменому одязі.

Після десяти-одинадцяти років дитина поступово вступає в підлітковий вік; його особливостям присвячено розділ 3. З правового погляду межу малолітства закон встановлює в чотирнадцять років (ст. 6 СК України, ст. 31 ЦК

України), але психологічні зміни, пов'язані з дорослішанням, у багатьох дітей починаються значно раніше.

Для практики. Юристові доцільно враховувати такі особливості дитини раннього, дошкільного і молодшого шкільного віку: обмежений обсяг уваги і швидку втомлюваність (звідси законодавче обмеження тривалості допиту – не більше однієї години без перерви і двох годин на день, ч. 2 ст. 226 КПК України); конкретність мислення і складність абстрактних запитань; неточність оцінок часу, частоти, відстані; високу залежність від авторитетних дорослих і прагнення «відповісти правильно»; труднощі з розрізненням джерела інформації в дошкільників; буквальне розуміння слів і висловів, звичних для дорослого.

2.3. Пізнавальні процеси дитини та достовірність її показань

Формування показань свідка зазвичай поділяють на кілька етапів: сприймання події, запам'ятовування та її збереження в пам'яті, відтворення та словесне повідомлення. На кожному з них виявляються вікові особливості когнітивних (пізнавальних) процесів дитини.

Сприймання

Дитина сприймає подію інакше, ніж дорослий, передусім через менший обсяг знань і досвіду, які допомагають розуміти побачене. Вона може точно помітити деталі, що викликали її інтерес (колір куртки, собаку, іграшку), і не звернути уваги на те, що дорослому видається головним (номер автомобіля, кількість учасників, послідовність дій). Крім того, дитина може не розуміти значення події: дії сексуального характеру мала дитина здатна описати лише тими словами і в тих категоріях, які їй доступні, не усвідомлюючи їхнього змісту. З огляду на це відсутність у розповіді властивих дорослим оцінок і пояснень сама по собі не свідчить про неправдивість, тоді як наявність у малої дитини недитячої термінології може вказувати на те, що вона повторює почуте від когось.

Важливу роль у сприйманні відіграє також емоційний стан. Сильний страх звужує поле уваги: дитина, як і дорослий, може дуже детально запам'ятати загрозливий предмет (наприклад, ніж) і майже не помітити обличчя людини, яка його тримала. Загалом сприймання дітей більшою мірою залежить від емоційної значущості та новизни подій, а оцінки часу, відстані, швидкості, розмірів, віку дорослих людей у дітей молодшого віку є систематично неточними.

Пам'ять

Обсяг і тривалість збереження інформації з віком зростають. Діти дошкільного віку зазвичай повідомляють у вільній розповіді менше відомостей, ніж старші діти та дорослі, проте повідомлене ними в такій розповіді здебільшого є точним. Відкриті запитання можуть допомагати отримувати точні відомості, але не гарантують безпомилковості кожної відповіді. Труднощі виникають тоді, коли дорослий, намагаючись отримати більше подробиць, переходить до конкретних і особливо навідних запитань. Це пояснюється тим, що пам'ять дитини, як і пам'ять дорослого, не фіксує подію подібно до відеозапису, а має реконструктивний характер: під час кожного пригадування

людина заново відтворює подію, і в цей момент спогад може змінюватися під впливом нової інформації.

Цю закономірність ілюструють дослідження американської психологині Е. Лофтус, яка протягом тридцяти років вивчала так званий **дезінформаційний ефект**: інформація, отримана людиною після події (з навідних запитань, розмов з іншими очевидцями, повідомлень у медіа), може вбудовуватися в спогад і сприйматися як власне враження. Більше того, за певних умов в учасників досліджень вдавалося сформувати спогади про події, яких узагалі не було [Loftus, 2005]. Зазначені ефекти спостерігаються і в дорослих, проте діти, особливо дошкільники, є більш вразливими до них.

Навіюваність

З розглянутими властивостями пам'яті безпосередньо пов'язане поняття **навіюваності**, під якою в контексті показань розуміють ступінь, у якому на запам'ятовування, збереження, пригадування та повідомлення про подію впливають зовнішні чинники: запитання, очікування, тиск, винагорода. При цьому зміна відповіді не завжди означає зміну самого спогаду: дитина може погоджуватися з дорослим, хоча пам'ятає подію інакше. С. Чечі та М. Брак, проаналізувавши історію і результати досліджень дитячої навіюваності, дійшли висновку про наявність суттєвих вікових відмінностей: діти дошкільного віку піддаються навіюванню більшою мірою, ніж старші діти та дорослі. Водночас автори підкреслили, що навіть малі діти здатні правдиво повідомляти про пережите, у тому числі про травматичні події, якщо їх опитують нейтрально, без тиску, і що навіюваність залежить не лише від віку, а й від того, як побудовано опитування [Cecі, Bruck, 1993].

У дослідженнях виокремлено чинники, які істотно підвищують ризик викривлення дитячих показань. До них належать: *навідні запитання*, що містять у собі очікувану відповідь («Він же тебе вдарив, правда?»); *повторення того самого запитання* (дитина може вирішити, що перша відповідь була «неправильною», і змінити її); *упередженість опитувача*, який заздалегідь переконаний у певній версії і непомітно заохочує відповіді, що її підтверджують; *високий статус і авторитет опитувача*; *заохочення й несхвалення* («Ти ж смілива, розкажи»); *інформація від інших* («Твій друг уже все розповів»); *заклик уявити чи пофантазувати* («Подумай, що могло статися»); *багаторазові опитування різними особами*, коли кожне попереднє опитування позначається на змісті відповідей у наступному.

Отже, відповідальність за достовірність отриманих від дитини показань значною мірою покладається на дорослого, який її опитує. Показання, отримані під впливом зазначених чинників, можуть бути щирими, але неточними: у такому разі дитина не обманює, а повідомляє те, у що вже повірила сама.

Мовлення і розуміння запитань

Поряд із пам'яттю на зміст показань впливають мовленнєві можливості дитини, які нерідко відстають від її пам'яті: дитина пам'ятає більше, ніж здатна описати за допомогою доступних їй мовних засобів. Дитина дошкільного віку

може не знати слів для позначення частин тіла, дій, почуттів; може вживати слова в незвичному значенні; може не розуміти складних граматичних конструкцій – запитань із запереченням («Чи не було там…?»), подвійних запитань («Ти бачив, хто це зробив і куди він пішов?»), юридичних термінів, абстрактних понять. При цьому діти рідко кажуть «я не зрозумів запитання»: значно частіше вони дають будь-яку відповідь, вважаючи, що дорослий на неї чекає. Підвищений ризик помилок пов'язаний із запитаннями, які передбачають відповідь «так» або «ні»: малі діти частіше погоджуються, ніж заперечують, а якщо не знають відповіді, можуть вдаватися до вгадування.

Фантазування і неправда

Одним із найпоширеніших упереджень щодо дитячих показань є уявлення про те, що діти «все вигадують». Водночас уже в дошкільному віці діти в більшості випадків розрізняють реальне й уявне, хоча межа між ними може розмиватися під впливом навіювання або в разі сильних емоцій. Фантазування в грі є нормальною складовою розвитку і не свідчить про схильність до неправдивих показань. Свідома неправда в дітей, як зазначалося, з'являється з розвитком моделі психіки, а її мотиви здебільшого прості: уникнути покарання, отримати схвалення, захистити близьку людину. Останній мотив заслуговує на особливу увагу: дитина може заперечувати насильство з боку члена сім'ї через страх розпаду сім'ї чи покарання кривдника, якого вона попри все любить, або виконуючи його вимогу «нікому не казати». Тому заперечення дитиною насильства саме собою не підтверджує його відсутності, але й не є доказом того, що насильство відбулося.

Для оцінки достовірності дитячих показань у світовій практиці застосовують методики аналізу змісту висловлювань, проте абсолютної гарантії вони не дають, а їх використання належить до компетенції кваліфікованого експерта, а не слідчого. Для юриста з цього випливає практичний висновок: достовірність показань дитини доцільно забезпечувати передусім не подальшою їх перевіркою, а належною організацією самого опитування, що допомагає зменшити ризик навіювання, непорозумінь і спотворення повідомленої інформації. Особливості організації такого опитування розглянуто в наступному підрозділі.

2.4. Психологія опитування малолітніх свідків і потерпілих

Правові вимоги

Належна організація опитування дитини, про значення якої йшлося вище, передбачає насамперед дотримання вимог процесуального закону. При цьому слід розмежовувати опитування як загальну форму отримання інформації та допит як процесуальну дію, порядок проведення якої визначено законом. Кримінальний процесуальний кодекс України встановлює низку гарантій для допиту малолітньої або неповнолітньої особи. Під час досудового розслідування такий допит проводиться у присутності законного представника, педагога або психолога, а за необхідності – лікаря. Він не може тривати без перерви понад одну годину, а загалом – понад дві години на день. Особам, які не досягли

шістнадцятирічного віку, роз'яснюється обов'язок давати правдиві показання, але їх не попереджають про кримінальну відповідальність за відмову від давання показань і за завідомо неправдиві показання. Законному представнику, педагогу, психологу роз'яснюється їхнє право заперечувати проти запитань та ставити запитання (ст. 226 КПК України). Допит малолітнього або неповнолітнього свідка чи потерпілого під час досудового розслідування може проводитися в режимі відеоконференції з трансляцією з іншого приміщення (п. 3 ч. 1 ст. 232 КПК України), а в суді – поза залом судового засідання з використанням відеоконференції, якщо це необхідно для об'єктивного з'ясування обставин або захисту прав дитини (ч. 4 ст. 354 КПК України).

Поряд із національним законодавством відповідні гарантії передбачають міжнародні договори, обов'язкові для України**.** Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства, ратифікована Україною у 2012 році, зобов'язує держави забезпечити, щоб опитування дитини проводилися без необґрунтованої затримки, за потреби – у спеціально обладнаному й пристосованому приміщенні, фахівцями, які мають відповідну підготовку, за можливості – тими самими особами, а кількість опитувань була якомога меншою і обмежувалася лише необхідними для кримінального провадження. Конвенція також передбачає можливість відеозапису опитування і використання такого запису як доказу в суді (ст. 35 Конвенції).

Психологічне підґрунтя наведених вимог випливає з положень попереднього підрозділу. Обмеження тривалості допиту враховує швидку втомлюваність дитини і зниження якості її відповідей. Присутність педагога чи психолога сприяє встановленню контакту і дає змогу стежити за станом дитини. Зменшення кількості опитувань та їх відеофіксація захищають як дитину – від повторного переживання травматичних подій, так і доказ – від поступового викривлення показань.

Повторна травматизація та її запобігання

Захист дитини від повторного переживання травматичних подій потребує окремого розгляду. Дитина, яка пережила насильство або стала його свідком, під час повторної розповіді про подію знову стикається з болісними спогадами Психологічне підґрунтя наведених вимог випливає з положень попереднього підрозділу. Обмеження тривалості допиту враховує швидку втомлюваність дитини і зниження якості її відповідей. Присутність педагога чи психолога сприяє встановленню контакту і дає змогу стежити за станом дитини. Зменшення кількості опитувань та їх відеофіксація захищають як дитину – від повторного переживання травматичних подій, так і доказ – від поступового викривлення показань.

Повторна травматизація та її запобігання

Захист дитини від повторного переживання травматичних подій потребує окремого розгляду. Дитина, яка пережила насильство або стала його свідком, під час кожної нової розповіді про подію знову стикається з болісними спогадами

Психологічне підґрунтя наведених вимог випливає з положень попереднього підрозділу. Обмеження тривалості допиту враховує швидку втомлюваність дитини і зниження якості її відповідей. Присутність педагога чи психолога сприяє встановленню контакту і дає змогу стежити за станом дитини. Зменшення кількості опитувань та їх відеофіксація захищають як дитину – від повторного переживання травматичних подій, так і доказ – від поступового викривлення показань.

Повторна травматизація та її запобігання

Захист дитини від повторного переживання травматичних подій потребує окремого розгляду. Дитина, яка пережила насильство або стала його свідком, під час кожної нової розповіді про подію знову стикається з болісними спогадами – може відчувати страх, тривогу та інші інтенсивні переживання, пов'язані з болісними спогадами. Якщо її опитують багато разів – поліцейський, слідчий, представник служби у справах дітей, лікар, психолог, прокурор, суддя, – і щоразу в новому незнайомому приміщенні, ці процедури самі можуть ставати джерелом психологічної травми. Таке явище називають **повторною**, або **вторинною травматизацією**. Крім шкоди для дитини, воно негативно позначається і на якості доказів: з кожним новим опитуванням зростає ризик неузгодженостей, навіювання і відмови дитини від подальшої співпраці.

З метою запобігання повторній травматизації в Україні впроваджуються спеціальні підходи. Зокрема, Національна поліція застосовує методику **«Зелена кімната»**: опитування дитини проводиться в спеціально обладнаному, дружньому до дитини приміщенні, що складається з двох частин. В одній кімнаті з дитиною працює підготовлений фахівець, в іншій, відокремленій дзеркальним склом, перебувають слідчий та інші учасники, які спостерігають за опитуванням і через фахівця можуть поставити свої запитання; хід опитування фіксується технічними засобами. Порядок застосування цієї методики описано в методичних рекомендаціях, затверджених Головою Національної поліції України у 2021 році [Методичні рекомендації…, 2021]. Подальшим кроком стало запровадження моделі **Барнахус** (з ісландської – « будинок для дітей») – міждисциплінарного центру, де в одному місці і, як правило, один раз проводиться опитування дитини, а також надаються психологічна, соціальна, медична та правова допомога. Перший такий центр в Україні було відкрито у Вінницькій області в червні 2021 року, згодом подібні центри було створено і в інших регіонах. Якщо дитину опитують багато разів – поліцейський, слідчий, представник служби у справах дітей, лікар, психолог, прокурор, суддя, – і щоразу в новому незнайомому приміщенні, ці процедури самі можуть ставати джерелом психологічної травми. Таке явище називають **повторною**, або **вторинною травматизацією**. Крім шкоди для дитини, воно негативно позначається і на якості доказів: з кожним новим опитуванням зростає ризик неузгодженостей, навіювання і відмови дитини від подальшої співпраці.

Структуроване опитування: принципи та етапи

Організаційні заходи доповнюються науково обґрунтованими методиками опитування дітей, розробленими в різних країнах. Одним із найбільш досліджених є структурований протокол опитування дітей NICHD, розроблений дослідниками Національного інституту здоров'я дитини та розвитку людини США (NICHD Protocol). Огляд досліджень, проведених із його використанням, показав, що опитування за протоколом дають змогу отримати від дітей більше інформації у відповідь на відкриті запитання-запрошення до розповіді, а така інформація, за даними досліджень, частіше є точною, ніж відповіді на закриті й навідні запитання [Lamb et al., 2007]. Детально методику описано в посібнику М. Лемба та співавторів [Lamb et al., 2018]. Нижче, без дослівного відтворення протоколу, розглянуто загальні принципи, на яких ґрунтуються сучасні підходи до опитування дітей.

Підготовка. До початку опитування доцільно з'ясувати вік дитини, рівень її розвитку, особливості мовлення й розуміння запитань, стан здоров'я, наявність інвалідності, обставини, за яких дитина вперше повідомила про подію, а також те, хто вже з нею про це розмовляв. Варто заздалегідь подбати про приміщення, час (не під час звичного сну, не після виснажливої дороги), присутність законного представника, педагога чи психолога, але без участі осіб, які можуть бути зацікавлені в певному змісті показань чи чинити на дитину тиск.

Вступ і встановлення контакту. Опитувач представляється, простими словами пояснює мету зустрічі та встановлює «правила розмови», важливі для точності показань: можна сказати «я не знаю» і «я не розумію», можна виправити дорослого, якщо він помилився; дорослий не був присутній під час події, тож не знає, що сталося, і хоче почути розповідь дитини. Далі відбувається нейтральна розмова про те, що дитині цікаво (хобі, улюблені заняття), під час якої дитина звикає до опитувача і до формату розгорнутих відповідей. У багатьох методиках на цьому етапі передбачено також тренування епізодичної пам'яті: дитину просять детально розповісти про якусь нейтральну недавню подію («Розкажи все про свій день народження»).

Перехід до суті. Перехід до обговорення події доцільно формулювати якомога менш навідно: «Розкажи мені, навіщо ти сьогодні прийшла сюди» або «Я чув(ла), що тобі щось сталося. Розкажи мені про це все від початку до кінця». При цьому опитувач не називає підозрюваного і не описує подію, про яку йдеться, якщо дитина сама про неї не згадала.

Вільна розповідь і відкриті запитання. Основну інформацію слід отримувати за допомогою запрошень до розповіді: «Розкажи мені все про…», «А що було далі?», «Розкажи більше про те, що ти назвала…». Такі запитання дають дитині можливість самій обирати, що і як говорити, і мінімізують вплив опитувача. Дитині дають час пригадати подію та сформулювати відповідь, не перериваючи її без потреби. Після вільної розповіді можна ставити уточнювальні запитання на кшталт «Де це було?», «Хто там був?», «Що він сказав?», спираючись на слова самої дитини.

Закриті запитання – обережно і насамкінець. Запитання з варіантами відповіді («Це було вдома чи на вулиці?») або з відповіддю «так/ні» вважаються

допустимими тоді, коли інші способи вичерпано; при цьому бажано після відповіді знову запросити дитину до розповіді («Розкажи про це»). Навідних запитань, які підказують відповідь або містять непідтверджені припущення, слід уникати.

Завершення. Наприкінці дитині дякують за участь (а не за зміст показань) у розмові, запитують, чи хоче вона щось додати або про щось запитати, і переводять розмову на нейтральну тему, щоб дитина завершувала опитування в стабільному емоційному стані.

Як формулювати запитання до дитини: приклади.
Відкрите запрошення: «Розкажи мені все, що сталося, від самого початку». – Рекомендовано.
Уточнення за словами дитини: «Ти сказав, що він розсердився. Розкажи про це більше». – Рекомендовано.
Конкретне запитання: «Де ти була, коли це сталося?» – Допустимо після вільної розповіді.
Запитання з варіантами: «Це було вдень чи ввечері?» – Обережно, з подальшим запрошенням до розповіді.
Навідне запитання: «Він тебе вдарив, так?» – Неприпустимо.
Запитання з тиском: «Твоя сестра вже все розповіла, тепер твоя черга». – Неприпустимо.

Окремо доцільно розглянути роль психолога і педагога під час допиту малолітньої або неповнолітньої особи. Закон надає їм право ставити запитання і заперечувати проти запитань (ч.4. ст. 226 КПК України). Це право має практичне значення: фахівцеві, який бачить, що дитина втомилася, не розуміє запитання чи відповідає під тиском, слід втрутитися і, залежно від ситуації, запропонувати перерву, переформулювання запитання або заперечити проти нього. Водночас психолог під час допиту не підміняє слідчого, а слідчий не повинен покладати на психолога завдання схиляти дитину до певних показань.

В українській юридичній науці психологічні й тактичні засади допиту неповнолітніх розглянуто, зокрема, у монографіях Н. Павлюк [Павлюк, 2013] та М. Поповича і О. Мельник [Попович, Мельник, 2024], у методичних рекомендаціях для слідчих [Особливості проведення допиту неповнолітніх, 2021], а також у публікаціях журналу «Юридична психологія» [Кашпур, Сокиран, 2021; Нікітіна-Дудікова, 2021]. Окремої уваги потребують діти з порушеннями психофізичного розвитку, для яких стандартні прийоми опитування можуть виявитися непридатними і робота з якими потребує залучення фахівців відповідного профілю [Суворова, Чорноус, 2024].

2.5. Насильство щодо дітей: психологічні ознаки і наслідки. Дитина в сімейних спорах і в умовах війни

Поняття та форми насильства щодо дітей

Аналіз психологічних аспектів насильства щодо дітей доцільно розпочати з правових засад їхнього захисту. Конституція України встановлює, що будь-яке насильство над дитиною та її експлуатація переслідуються за законом (ст. 52 Конституції України). Закон України «Про охорону дитинства» визначає **жорстоке поводження з дитиною** як будь-які форми фізичного, психологічного, сексуального або економічного насильства над дитиною, зокрема домашнього

насильства, насильства за ознакою статі, булінгу (цькування), мобінгу (цькування), а також будь-які незаконні угоди стосовно дитини, вчинені з метою експлуатації, з використанням обману, шантажу чи уразливого стану дитини (ст. 1 Закону). Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» визнає постраждалою дитиною не лише дитину, яка зазнала домашнього насильства, а й ту, що стала його свідком (очевидцем) (п. 2 ч. 1 ст. 1 Закону). Це положення має принципове значення: результати психологічних досліджень свідчать, що для дитини перебування в ролі свідка насильства між близькими дорослими є не нейтральним досвідом, а травматичною подією, наслідки якої можуть бути співмірними з наслідками безпосереднього насильства.

У віковій психології та практиці захисту дітей зазвичай виокремлюють фізичне, психологічне (емоційне), сексуальне насильство і нехтування потребами дитини (занедбаність). Українське законодавство, своєю чергою, відносить залишення без догляду чи піклування до економічного насильства (п. 4 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству»). Юристові варто враховувати, що різні форми насильства часто поєднуються, а психологічне насильство, як правило, супроводжує інші його форми.

Психологічні ознаки: обережність в інтерпретації

Діти, які пережили насильство, нерідко демонструють зміни в поведінці й самопочутті, проте характер і вираженість цих змін залежать від віку дитини, характеру насильства, його тривалості, стосунків з кривдником і наявності підтримки. У дітей дошкільного віку можуть спостерігатися регрес (повернення до поведінки, характерної для молодшого віку, наприклад нічне нетримання сечі після тривалого періоду його відсутності), нові страхи, порушення сну, надмірна прив’язливість або, навпаки, байдужість до близьких, сексуалізована поведінка, не властива віку. У молодших школярів це можуть бути труднощі з концентрацією уваги і навчанням, замкненість або агресивність, психосоматичні скарги (головний біль, біль у животі), небажання повертатися додому або йти до певної людини. У підлітків до можливих проявів належать самоушкодження, вживання психоактивних речовин, втечі з дому, ризикована сексуальна поведінка, депресивні стани.

Водночас наведені ознаки є неспецифічними: кожна з них сама по собі не доводить, що дитина пережила насильство. Подібні прояви можуть бути реакцією на розлучення батьків, переїзд, хворобу, цькування в школі, події війни. Відповідно, поведінкові ознаки є підставою для підвищеної уваги, перевірки та залучення фахівців, але не для висновків (однозначного встановлення факту насильства). Водночас відсутність помітних змін у поведінці не виключає пережитого насильства. Відсутність тілесних ушкоджень чи інших медичних ознак сама по собі також не спростовує повідомлення дитини. Висновок про наявність насильства має ґрунтуватися на сукупності даних: показаннях дитини, отриманих належним чином, медичних даних, свідченнях інших осіб, обставинах справи.

Розкриття інформації про насильство

Істотне значення для практики має та закономірність, що діти рідко розповідають про насильство одразу і повністю, особливо якщо кривдник – близька людина. Розкриття часто буває відкладеним (іноді на роки), частковим (дитина ніби перевіряє реакцію дорослого, розповідаючи спочатку незначну частину), а інколи після розкриття дитина відмовляється від своїх слів. До причин цього належать страх перед кривдником і погрозами, сором і почуття провини, прагнення захистити сім'ю чи самого кривдника, якого дитина може любити, страх, що їй не повірять, брак слів для опису пережитого. Особливо складним є розкриття в разі так званого **грумінгу** – поступового встановлення довірливих стосунків із дитиною з метою подальшого сексуального насильства, коли кривдник переконує дитину, що те, що відбувається, – «їхня таємниця» або що вона сама «винна».

Із цього випливає важливий висновок: непослідовність розповіді дитини, затримка з повідомленням чи навіть відмова від попередніх слів самі по собі не свідчать про неправдивість первинного повідомлення. Їх слід оцінювати з урахуванням психологічної динаміки розкриття інформації, обставин, у яких дитина перебуває, особливостей попереднього опитування та можливого тиску з боку оточення.

Віддалені наслідки

Наслідки насильства, пережитого в дитинстві, можуть виявлятися впродовж усього життя. Одним із найвідоміших у цій галузі є дослідження несприятливого дитячого досвіду (англ. *Adverse Childhood Experiences, ACE*), проведене у США наприкінці 1990-х років. Його автори опитали понад дев'ять тисяч дорослих про пережиті в дитинстві фізичне, психологічне, сексуальне насильство та різні форми сімейного неблагополуччя (насильство щодо матері, зловживання алкоголем чи наркотиками в родині, психічні розлади, ув'язнення членів сім'ї) і зіставили ці дані зі станом їхнього здоров'я. Було виявлено ступеневу залежність: що більше видів несприятливого досвіду пережила людина в дитинстві, то вищим у дорослому віці був ризик шкідливої для здоров'я поведінки (куріння, зловживання алкоголем, вживання наркотиків), депресії, спроб самогубства та низки тяжких хвороб [Felitti et al., 1998].

Наведені дані мають значення для юриста щонайменше з двох причин. По-перше, вони свідчать, що захист дитини від насильства є не лише питанням справедливості щодо конкретного правопорушення, а й внеском у її майбутнє здоров'я та соціальне благополуччя. По-друге, вони допомагають зрозуміти біографію багатьох дорослих правопорушників і потерпілих, у житті яких несприятливий дитячий досвід часто відігравав значну роль. Водночас слід уникати детерміністичних тлумачень: несприятливий досвід підвищує ризик, але не зумовлює однозначно подальшого життєвого шляху людини, і за наявності підтримувальних стосунків та своєчасної допомоги багато дітей долають його негативні наслідки.

Дитина в сімейних спорах

Окрему групу ситуацій, у яких дитина стає учасником правовідносин, становлять сімейні спори. Розірвання шлюбу батьків, визначення місця проживання дитини, порядку участі у вихованні того з батьків, хто проживає окремо, позбавлення батьківських прав – у справах цих категорій дитина формально може не бути стороною, проте ухвалюване рішення безпосередньо стосується її життя. Законодавство закріпляє право дитини бути вислуханою: дитина має право бути вислуханою батьками, іншими членами сім'ї та посадовими особами з питань, що стосуються її особисто, а дитина, яка може висловити свою думку, має бути вислухана при вирішенні спору щодо її виховання, місця проживання, позбавлення чи поновлення батьківських прав (ч. 1, 2 ст. 171 СК України). Водночас суд може ухвалити рішення всупереч думці дитини, якщо цього вимагають її інтереси (ч. 3 ст. 171 СК України). Аналогічні вимоги містить ст. 12 Конвенції ООН про права дитини.

Психологічний зміст цих норм полягає в тому, що думка дитини є важливим, але не єдиним і не вирішальним чинником, а її вагомість зростає з віком і рівнем зрілості дитини. Цей підхід відображено в законі, який передбачає, що з десяти років місце проживання дитини визначається за спільною згодою батьків і самої дитини, а з чотирнадцяти – якщо батьки проживають окремо, – нею самою (ст. 160 СК України).

Психологічні реакції дітей на розлучення батьків також залежать від віку, рівня конфлікту між батьками, змін у повсякденному житті. Діти дошкільного віку часто вважають себе причиною розлучення, переживають страх бути покинутими, можуть демонструвати регрес. Молодші школярі нерідко сумують, сподіваються на возз'єднання батьків, відчувають гнів, переживають суперечливі почуття щодо кожного з батьків. Підлітки можуть реагувати гнівом, віддаленням від сім'ї, ставати на бік одного з батьків. Особливо травматичним для дитини будь-якого віку є **конфлікт лояльності** – ситуація, коли вона відчуває, що любов до одного з батьків є «зрадою» щодо іншого. Батьки, які залучають дитину до свого конфлікту, налаштовують її проти іншого з батьків, відводять їй роль посередника чи союзника, можуть завдавати їй значної психологічної шкоди.

Із зазначеного випливає кілька практичних рекомендацій. Дитину рекомендується вислуховувати в безпечному , нейтральному середовищі, без присутності батьків і за участі фахівця. Не варто ставити дитину перед прямим вибором («З ким ти хочеш жити: з мамою чи з татом?»), який перекладає на неї відповідальність за рішення дорослих; доцільніше з'ясовувати, як вона проводить час із кожним із батьків, що їй подобається і що турбує, чого вона хотіла б. Слід також звертати увагу на ознаки того, що думка дитини сформована під впливом дорослого: недитячу лексику, завчені формулювання, збіг висловів дитини з висловами одного з батьків, неспроможність навести конкретні приклади. Водночас різко негативне ставлення дитини до одного з батьків може мати реальні підстави, зокрема пережите насильство, тому його не слід автоматично тлумачити як результат маніпуляції. Поширене в публічних дискусіях поняття «синдрому батьківського відчуження» не включено до

міжнародних класифікацій хвороб як окремий розлад і залишається предметом наукової дискусії, тож посилатися на нього як на встановлений науковий факт некоректно.

У складних випадках суд може призначити судово-психологічну експертизу, на вирішення якої ставляться питання щодо індивідуально-психологічних особливостей дитини, її емоційного ставлення до кожного з батьків, прихильності, а також щодо можливого психологічного впливу на неї. Експерт досліджує психологічні обставини в межах своєї компетенції, а правові питання та рішення щодо спору належать до компетенції суду.

Дитинство в умовах війни

Унаслідок повномасштабної збройної агресії Російської Федерації проти України травматичний досвід набув серед дітей масового характеру. Законодавство визначає **дитину, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів**, як дитину, яка внаслідок воєнних дій чи збройного конфлікту отримала поранення, контузію, каліцтво, зазнала фізичного, сексуального, психологічного насильства, була викрадена, депортована або примусово переміщена, залучалася до участі у військових формуваннях, незаконно утримувалася, у тому числі в полоні, а також дитину, батьки якої зникли безвісти за особливих обставин або загинули внаслідок збройного конфлікту, та в інших визначених законом випадках (ст. 1 Закону України «Про охорону дитинства»).

Реакції дітей на травматичні події воєнного часу, як і на розлучення батьків, залежать від віку, рівня розвитку, характеру пережитого, тривалості небезпеки та доступної підтримки. Діти раннього та дошкільного віку орієнтуються переважно на реакції дорослих: якщо поруч є спокійний, передбачуваний дорослий, вони значно легше переносять стрес. У них можуть спостерігатися регрес, страх розлуки, порушення сну, повторювані ігри «у війну», у яких дитина відтворює пережите. Водночас сама тематика гри не є достатньою підставою для висновку про психологічну травму. Молодші школярі частіше висловлюють соматичні скарги, мають труднощі з концентрацією уваги, можуть відчувати провину за те, що сталося з рідними. Підлітки більш схильні до прояву гніву, ризикованої поведінки, замкненості, депресивних станів; у них частіше виникають запитання про сенс і справедливість, власне майбутнє. До важливих захисних чинників належать присутність близьких дорослих, збереження звичного ритму життя, можливість навчання і спілкування з однолітками, доступ до психологічної допомоги.

Юристові, який документує можливі правопорушення щодо дітей, пов’язані з війною (насильство, депортацію, незаконне утримання, загибель рідних), особливо важливо дотримуватися розглянутих вище принципів: мінімізувати кількість опитувань, використовувати відеофіксацію, працювати разом із психологом, не змушувати дитину розповідати більше, ніж вона готова, і бути уважним до ознак психологічної травми. Ці вимоги набувають ще більшої ваги, якщо дитина має порушення психофізичного розвитку [Суворова, 2023]. Слід також ураховувати, що пам’ять про травматичні події може бути

фрагментарною, з окремими дуже яскравими деталями і прогалинами, а послідовність подій – порушеною. Такі особливості доцільно розглядати як закономірний наслідок впливу травми на пам'ять, а не як ознаку вигадки.

Висновки до розділу 2

Дитинство є періодом інтенсивних і швидких змін. У немовлячому віці закладаються основи прив'язаності і базової довіри до світу, у ранньому – мовлення, самосвідомість і автономія, у дошкільному – уява, первинна довільність поведінки та розуміння психічного світу інших людей, у молодшому шкільному – логічне мислення, довільна пам'ять і самооцінка. Ці процеси розвиваються поступово, а їхні темпи мають індивідуальні відмінності.

Вікові особливості сприймання, пам'яті, мислення і мовлення не позбавляють показання дитини доказового значення, але вимагають від юриста професійного підходу. Діти, особливо дошкільного віку, більш вразливі до навіювання, проте за нейтрального опитування здатні повідомляти точну інформацію. Відповідальність за якість отриманих показань значною мірою лежить на тому, хто опитує дитину.

Сучасні підходи до опитування дітей ґрунтуються на мінімізації кількості опитувань, їх відеофіксації, використанні спеціально облаштованих приміщень («зелена кімната», модель Барнахус), участі підготовлених фахівців і застосуванні відкритих запитань. Ці принципи відповідають вимогам ст. 226, 232, 354 КПК України та ст. 35 Конвенції Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства.

Поведінкові ознаки можливого насильства є неспецифічними і можуть слугувати лише підставою для перевірки. Розкриття дітьми інформації про насильство часто буває відкладеним, частковим і непослідовним, що слід враховувати під час оцінки показань. Несприятливий дитячий досвід підвищує ризик проблем зі здоров'ям і поведінкою в дорослому віці, але не визначає подальший життєвий шлях однозначно.

У сімейних спорах думка дитини має бути вислухана і врахована відповідно до її віку та зрілості, проте рішення ухвалюється з урахуванням найкращих інтересів дитини. Діти, які постраждали внаслідок війни, потребують особливо дбайливого, травмоінформованого підходу з боку учасників правовідносин.

Питання для самоконтролю

1. Які основні новоутворення немовлячого, раннього, дошкільного та молодшого шкільного віку? Яке значення вони мають для правової оцінки поведінки та показань дитини?
2. Що таке криза трьох років і криза семи років? Як вони проявляються?
3. Що таке модель психіки (теорія розуму)? Як її формування пов'язане зі здатністю дитини до свідомої неправди?
4. Як вікові особливості сприймання і пам'яті впливають на показання дитини? Що таке дезінформаційний ефект?
5. Які чинники підвищують навіюваність дітей під час опитування?

6. Які гарантії встановлює ст. 226 КПК України для допиту малолітніх і неповнолітніх? Яке психологічне обґрунтування має кожна з них?

7. Що таке повторна травматизація? Які підходи застосовуються в Україні для її запобігання?

8. Охарактеризуйте етапи структурованого опитування дитини. Які види запитань рекомендовані, а яких слід уникати?

9. Чому поведінкові ознаки насильства не можуть бути самостійним доказом? Які особливості має розкриття дітьми інформації про насильство?

10. Що показало дослідження несприятливого дитячого досвіду (ACE)?

11. Як враховується думка дитини в сімейних спорах? Що таке конфлікт лояльності і як уникнути його посилення під час вислуховування дитини?

12. Як вік дитини впливає на її реакції на травматичні події війни? Які принципи слід дотримуватися, документуючи злочини проти дітей?

Практичні завдання та кейси до розділу 2

Завдання 1. Перевірте запитання. Готуючись до допиту п’ятирічної Марійки, яка могла стати свідком побиття матері, слідчий склав такий перелік запитань: «Тато вдарив маму кулаком, так?»; «Скільки разів тато бив маму за останній місяць?»; «О котрій годині це сталося?»; «Розкажи мені все, що було вчора ввечері вдома»; «Ти ж не хочеш, щоб мамі знову було боляче? Тоді розкажи правду»; «Чи не бачила ти, як хтось когось ображав?».

Запитання. 1) Які із запитань є неприйнятними або ризикованими і чому? Спирайтеся на вікові особливості дошкільника. 2) Переформулюйте невдалі запитання. 3) У якій послідовності варто ставити запитання? 4) Які вимоги ст. 226 КПК України слід виконати під час цього допиту?

Завдання 2. «Я хочу жити з татом». У справі про визначення місця проживання дев’ятирічного Тимура хлопчик під час бесіди з представником органу опіки та піклування повторює: «Мама не забезпечує мені належних умов розвитку, я хочу жити з татом». Останні пів року він проживає з батьком, з матір’ю бачиться рідко.

Запитання. 1) Які ознаки можуть свідчити про те, що думка дитини сформована під впливом дорослого? 2) Як організувати вислуховування дитини, щоб не посилити конфлікт лояльності? Які запитання доцільно ставити замість запитання про вибір між батьками? 3) Як суд має врахувати думку дитини відповідно до ст. 171 СК України та ст. 12 Конвенції про права дитини? 4) Які питання можна поставити перед судово-психологічною експертизою?

Завдання 3. Тривожні ознаки. Учителька початкових класів помітила, що восьмирічна Аліна, раніше товариська, стала замкненою, часто скаржиться на біль у животі, не хоче йти додому після уроків, а на малюнку зобразила себе дуже маленькою в кутку аркуша. Учителька впевнена: «Дитину вдома б’ють, це видно з малюнка».

Запитання. 1) Чи можна на підставі описаних ознак зробити висновок про насильство? Обґрунтуйте відповідь. 2) Які ще причини можуть пояснювати такі зміни? 3) Які кроки є правильними в цій ситуації і хто має їх зробити? 4) Як слід розмовляти з дитиною, щоб не викривити можливі подальші показання?

Завдання 4. Дитина і війна. Одинадцятирічний Марко разом із бабусею кілька тижнів перебував на тимчасово окупованій території і був свідком затримання сусіда. Його розповідь уривчаста: він детально описує деякі моменти, але плутає послідовність подій і не може назвати дати.

Запитання. 1) Чи свідчать ці особливості розповіді про її недостовірність? Поясніть з погляду психології травми та вікових особливостей. 2) Складіть план опитування Марка: місце, учасники, тривалість, типи запитань. 3) Як зменшити ризик повторної травматизації?

Теми для дискусій та аналітичних есе до розділу 2

1. Дитина-свідок: між недовірою і некритичною довірою. Як знайти професійну позицію?
2. Одне опитування з відеозаписом чи безпосередній допит у суді: як збалансувати права дитини і право обвинуваченого на захист?
3. Роль психолога під час допиту дитини: помічник слідчого, захисник інтересів дитини чи незалежний фахівець?
4. «Зелена кімната» і модель Барнахус: що потрібно для їх ефективної роботи в Україні?
5. Урахування думки дитини в сімейному спорі: з якого віку і якою мірою?
6. Поведінкові «індикатори насильства»: користь і небезпека їх використання неспеціалістами.
7. Діти і війна: які нові завдання постають перед юристами, що працюють із дітьми?

Тестові завдання до розділу 2

Оберіть одну правильну відповідь.

1. Провідною діяльністю дошкільного віку вважають:

а) навчальну діяльність; б) предметно-маніпулятивну діяльність; в) сюжетно-рольову гру; г) спілкування з однолітками.

2. Негативізм, упертість, прагнення все робити самостійно («я сам») характерні для кризи:

а) трьох років; б) одного року; в) семи років; г) новонародженості.

3. Модель психіки (теорія розуму) – це:

а) здатність довільно керувати своєю поведінкою; б) уявлення про постійність об’єкта; в) здатність запам’ятовувати події раннього дитинства; г) розуміння того, що інші люди мають власні думки і переконання, які можуть не відповідати дійсності.

4. Вбудовування в спогад інформації, отриманої після події, називають:

а) дитячою амнезією; б) дезінформаційним ефектом; в) егоцентризмом; г) регресом.

5. Відповідно до ст. 226 КПК України допит малолітньої або неповнолітньої особи не може продовжуватися без перерви понад:

а) тридцять хвилин; б) дві години; в) одну годину; г) чотири години.

6. Про кримінальну відповідальність за відмову від давання показань і за завідомо неправдиві показання не попереджають осіб, які не досягли:

а) чотирнадцяти років; б) шістнадцяти років; в) вісімнадцяти років; г) десяти років.

7. Основним типом запитань під час опитування дитини мають бути:

а) відкриті запрошення до розповіді; б) запитання з відповіддю «так» або «ні»; в) навідні запитання; г) запитання з варіантами відповіді.

8. Методика «Зелена кімната» спрямована насамперед на:

а) психологічну діагностику дитини; б) перевірку правдивості показань дитини; в) психотерапію дитини; г) опитування дитини в умовах, що мінімізують повторну травматизацію.

9. Відповідно до Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» постраждалою дитиною є:

а) лише дитина, яка зазнала фізичного насильства; б) дитина, яка зазнала домашнього насильства у будь-якій формі або стала свідком (очевидцем) такого насильства; в) лише дитина, визнана потерпілою у кримінальному провадженні; г) лише малолітня дитина.

10. Дослідження несприятливого дитячого досвіду (ACE) показало, що:

а) насильство в дитинстві не впливає на здоров’я в дорослому віці; б) наслідки несприятливого досвіду зникають до повноліття; в) чим більше видів несприятливого досвіду пережила людина, тим вищий ризик проблем зі здоров’ям у дорослому віці; г) несприятливий досвід неминуче призводить до протиправної поведінки.

11. Відповідно до ч. 3 ст. 171 СК України суд:

а) має право постановити рішення всупереч думці дитини, якщо цього вимагають її інтереси; б) зобов’язаний ухвалити рішення відповідно до думки дитини; в) не враховує думки дитини до чотирнадцяти років; г) вислуховує дитину лише за згодою обох батьків.

12. Відкладене, часткове розкриття дитиною інформації про насильство або відмова від раніше сказаного:

а) завжди свідчить про неправдивість первинного повідомлення; б) свідчить про навіювання з боку дорослих; в) є підставою для припинення перевірки; г) є типовим для динаміки розкриття і саме по собі не свідчить про неправдивість.

Рекомендована література до розділу 2

Нормативно-правові акти

1. Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства : міжнар. док. від 25.10.2007 ; ратифіковано Законом України від 20.06.2012 № 4988-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_927 (дата звернення: 01.10.2026).

2. Конвенція про права дитини : міжнар. док. від 20.11.1989 ; ратифіковано Постановою Верховної Ради України від 27.02.1991 № 789-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021 (дата звернення: 01.10.2026).

3. Конституція України : Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр (дата звернення: 01.10.2026).

4. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17 (дата звернення: 01.10.2026).
5. Про запобігання та протидію домашньому насильству : Закон України від 07.12.2017 № 2229-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19 (дата звернення: 01.10.2026).
6. Про охорону дитинства : Закон України від 26.04.2001 № 2402-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14 (дата звернення: 01.10.2026).
7. Сімейний кодекс України : Закон від 10.01.2002 № 2947-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14 (дата звернення: 01.10.2026).
Наукова та навчальна література
8. Кашпур А., Сокиран Ф. Допит неповнолітнього: криміналістична та психологічна характеристика. *Юридична психологія*. 2021. № 2 (29). С. 61–69. DOI: https://doi.org/10.33270/03212902.61.
9. Методичні рекомендації щодо організації роботи з дітьми за методикою «Зелена кімната» для слідчих та ювенальних поліцейських. Київ, 2021. 48 с. URL: https://www.unicef.org/ukraine/media/16976/file/Green%20Room%20Methodology%20for%20Police%20Offciers.pdf (дата звернення: 01.10.2026).
10. Нікітіна-Дудікова Г. Компаративістський аналіз організаційно-тактичних і психологічних засад проведення слідчих (розшукових) дій з неповнолітніми потерпілими. *Юридична психологія*. 2021. № 2 (29). С. 70–81. DOI: https://doi.org/10.33270/03212902.70.
11. Особливості проведення допиту неповнолітніх : метод. рек. / М. С. Цуцкірідзе та ін. Київ : 7БЦ, 2021. 108 с.
12. Павелків Р. В. Вікова психологія : підручник. Київ : Кондор, 2011. 468 с.
13. Павлюк Н. В. Процес формування показань неповнолітніх (інтерпретація та використання під час допиту) : монографія. Харків : Апостіль, 2013. 207 с.
14. Попович М. В., Мельник О. В. Особливості допиту малолітнього або неповнолітнього потерпілого : монографія. Одеса : Юридика, 2024. 180 с.
15. Савчин М. В., Василенко Л. П. Вікова психологія : навч. посіб. 6-те вид., перероб., допов. Київ : Академія, 2024. 382, [1] с.
16. Суворова А. Психологічна та криміналістична характеристика неповнолітнього потерпілого з вадами психофізичного розвитку, травмованого наслідками війни. *Юридична психологія*. 2023. № 2 (33). С. 141–150. DOI: https://doi.org/10.33270/03233302.141.
17. Суворова А., Чорноус Ю. Проведення слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітніх потерпілих із вадами психофізичного розвитку: організаційно-тактичні й психологічні засади. *Юридична психологія*. 2024. № 1 (34). С. 7–17. DOI: https://doi.org/10.33270/03243401.7.
18. Ceci S. J., Bruck M. Suggestibility of the child witness: A historical review and synthesis. *Psychological Bulletin*. 1993. Vol. 113, No. 3. P. 403–439. DOI: https://doi.org/10.1037/0033-2909.113.3.403.
19. Erikson E. H. Childhood and Society. New York : W. W. Norton, 1950. 397 p.
20. Felitti V. J., Anda R. F., Nordenberg D. et al. Relationship of childhood abuse and household dysfunction to many of the leading causes of death in adults: The Adverse

Childhood Experiences (ACE) Study. *American Journal of Preventive Medicine*. 1998. Vol. 14, No. 4. P. 245–258. DOI: https://doi.org/10.1016/S0749-3797(98)00017-8.
21. Kohlberg L., Hersh R. H. Moral development: A review of the theory. *Theory Into Practice*. 1977. Vol. 16, No. 2. P. 53–59. DOI: https://doi.org/10.1080/00405847709542675.
22. Lamb M. E., Brown D. A., Hershkowitz I., Orbach Y., Esplin P. W. Tell Me What Happened: Questioning Children About Abuse. 2nd ed. Wiley-Blackwell, 2018. 344 p. DOI: https://doi.org/10.1002/9781118881248.
23. Lamb M. E., Orbach Y., Hershkowitz I., Esplin P. W., Horowitz D. A structured forensic interview protocol improves the quality and informativeness of investigative interviews with children: A review of research using the NICHD Investigative Interview Protocol. *Child Abuse & Neglect*. 2007. Vol. 31, No. 11–12. P. 1201–1231. DOI: https://doi.org/10.1016/j.chiabu.2007.03.021.
24. Loftus E. F. Planting misinformation in the human mind: A 30-year investigation of the malleability of memory. *Learning & Memory*. 2005. Vol. 12, No. 4. P. 361–366. DOI: https://doi.org/10.1101/lm.94705.
25. Piaget J., Inhelder B. The Psychology of the Child / transl. by H. Weaver. New York : Basic Books, 1969.
26. Wimmer H., Perner J. Beliefs about beliefs: Representation and constraining function of wrong beliefs in young children's understanding of deception. *Cognition*. 1983. Vol. 13, No. 1. P. 103–128. DOI: https://doi.org/10.1016/0010-0277(83)90004-5.

РОЗДІЛ 3. ПСИХОЛОГІЯ ПІДЛІТКОВОГО ТА ЮНАЦЬКОГО ВІКУ. НЕПОВНОЛІТНІ В КОНФЛІКТІ ІЗ ЗАКОНОМ

Ключові поняття: пубертат; почуття дорослості; підлітковий егоцентризм; уявна аудиторія; особистий міф; референтна група; самовизначення; статуси ідентичності; девіантна поведінка; делінквентна поведінка; чинники ризику; захисні чинники; групова злочинність; конформність; дифузія відповідальності; ювенальна превенція; примусові заходи виховного характеру; відновне правосуддя; медіація; булінг (цькування); кібербулінг; онлайн-грумінг.

Підлітковий вік як період ризиків і можливостей розвитку

У суспільній свідомості за підлітковим віком закріпилися стеріотипні, переважно негативні уявлення. Його називають «важким», «перехідним», «критичним», а образ підлітка нерідко поєднує в собі бунтарство, конфлікти з батьками, ризиковану поведінку і схильність до порушення правил. Для юриста такі уявлення підкріплюються професійним досвідом: підлітки й молоді люди становлять помітну частку правопорушників, і на цей вік припадає початок багатьох «кримінальних кар'єр». Проте цей досвід не відображає поведінку всіх підлітків і не дає підстав вважати протиправну поведінку закономірною ознакою підліткового віку.

Водночас вікова психологія пропонує значно складнішу картину. Ще наприкінці XX століття Дж. Арнетт, проаналізувавши дані досліджень, показав, що уявлення про підлітковий вік як про період неминучих «бур і натиску» є перебільшенням: конфлікти з батьками, перепади настрою і ризикована поведінка справді частіше трапляються в цьому віці, проте не є універсальними, а більшість підлітків проходить цей період без серйозних потрясінь [Arnett, 1999]. Отже, підлітковий вік доцільно розглядати не лише як період ризиків, а й як період значних можливостей: інтенсивного розвитку мислення, формування власних цінностей, пошуку свого місця у світі. Від того, як дорослі – батьки, освітяни, поліцейські, судді – реагуватимуть на помилки підлітка, значною мірою залежить, чи залишаться ці помилки епізодом дорослішання, чи стануть початком стійкої протиправної поведінки.

З огляду на це в розділі розглянуто психологічні особливості підліткового віку та ранньої юності, психологічні механізми девіантної і делінквентної поведінки неповнолітніх, особливості роботи з неповнолітніми підозрюваними та обвинуваченими, а також сучасні підходи до профілактики, зокрема щодо цькування та загроз цифрового середовища.

3.1. Підлітковий вік: біологічні, пізнавальні та соціальні зміни. Підліткова криза

Біологічне підґрунтя: пубертат і розвиток мозку

Психологічні зміни підліткового віку (орієнтовно від 10–11 до 14–15 років) розгортаються на тлі **пубертату** – статевого дозрівання, яке супроводжується інтенсивним фізичним ростом, гормональними змінами, появою вторинних

статевих ознак. У дівчат пубертат у середньому починається раніше, ніж у хлопців, а індивідуальні відмінності в його строках можуть сягати кількох років. Темп дозрівання має і психологічне значення: підлітки, які дозрівають значно раніше або пізніше за однолітків, можуть переживати додаткові труднощі, пов'язані зі ставленням до свого тіла, статусом у групі, очікуваннями дорослих.

Поряд із цим істотне значення мають зміни у структурах головного мозку. Як зазначалося в розділі 1, у підлітковому віці підвищується чутливість систем, пов'язаних із винагородою, емоціями і соціальною оцінкою, тоді як дозрівання систем когнітивного контролю – планування, гальмування імпульсів, оцінювання наслідків – відбувається поступово і триває й після двадцяти років [Spear, 2000; Steinberg, 2008]. Цим пояснюють характерне для підлітків поєднання: у спокійній ситуації вони здатні міркувати про ризики майже так само, як дорослі, а в емоційно напруженій, особливо в присутності однолітків, частіше обирають ризиковані варіанти [Gardner, Steinberg, 2005]. Це є віковою тенденцією, а не характеристикою кожного підлітка або поясненням будь-якого його вчинку.

Когнітивний розвиток і підлітковий егоцентризм

Істотних змін зазнає і когнітивна (пізнавальна) сфера: у підлітковому віці формується здатність до абстрактного, гіпотетико-дедуктивного мислення – стадія формальних операцій за Ж. Піаже [Piaget, Inhelder, 1969]. Підліток уже здатний міркувати про можливе, а не лише про наявне, будувати гіпотези, дискутувати про справедливість, мораль, політику, критично оцінювати аргументи дорослих. Унаслідок цього він гостро помічає невідповідність між тим, що дорослі кажуть, і тим, що вони роблять, і це стає одним із джерел конфліктів.

Водночас розвиток когнітивних можливостей має і побічні наслідки. Американський психолог Д. Елкінд описав **підлітковий егоцентризм**, що виявляється у двох феноменах [Elkind, 1967]. Перший – **уявна аудиторія**: підліток переконаний, що оточення постійно стежить за ним і оцінює його зовнішність і поведінку так само прискіпливо, як він сам. Із цим пов'язані гостра сором'язливість, болісне ставлення до публічної критики, прагнення за будь-яких умов зберегти свій статус в очах однолітків. Другий – **особистий міф**: переконання у винятковості власних переживань («ніхто ніколи не відчував такого») і перебільшення власної невразливості («зі мною цього не станеться»). Особистий міф допомагає пояснити, чому підлітки, добре обізнані з небезпекою наркотиків, незахищеного сексу чи швидкої їзди, все ж вдаються до ризикованої поведінки.

Зазначені феномени мають безпосереднє значення для юридичної практики. Публічне приниження підлітка – під час затримання на очах у друзів, у розмові в присутності однокласників – може викликати або посилити різку протестну реакцію, якої, імовірно, не було б у приватній обстановці. Своєю чергою, переконання «мене не зловлять» або «нічого серйозного не буде» є одним із психологічних механізмів, що послаблюють стримувальну дію закону.

Почуття дорослості та нова соціальна ситуація розвитку

Біологічні й когнітивні зміни позначаються і на самосвідомості підлітка. Центральним новоутворенням підліткового віку у вітчизняній психології вважають **почуття дорослості** – ставлення підлітка до себе як до дорослого, прагнення, щоб інші визнавали його самостійність і рівноправність [Савчин, Василенко, 2024; Павелків, 2011]. Почуття дорослості може виявлятися по-різному: у прагненні до самостійності й відповідальності, у копіюванні зовнішніх атрибутів дорослого життя (куріння, вживання алкоголю, стиль одягу, лексика), у вимозі поваги до своїх думок і особистого простору. Специфіка підліткового віку полягає в тому, що прагнення бути дорослим випереджає реальні можливості і соціальний статус: підліток претендує на права дорослого, проте ще не має ні його досвіду, ні його відповідальності.

Одночасно суттєво змінюється соціальна ситуація розвитку. Провідною діяльністю, за Д. Ельконіним, стає **інтимно-особистісне спілкування з однолітками**. У цьому контексті термін означає довірливе спілкування, обмін особистими переживаннями та побудову близьких взаємин. Група однолітків набуває значення **референтної групи** – тієї, на норми й оцінки якої підліток орієнтується найбільшою мірою. Думка друзів нерідко стає вагомішою за думку батьків і вчителів, а належність до групи, визнання й статус у ній – однією з провідних потреб. Переважно у спілкуванні з однолітками підліток випробовує соціальні ролі, набуває досвіду дружби, співпраці, конкуренції, розв'язання конфліктів. Вплив однолітків може як посилювати ризики, так і підтримувати соціально прийнятну поведінку, бажання навчатися, формувати відповідальність.

Підліткова криза

На тлі описаних змін перехід від дитинства до підліткового віку часто супроводжується кризою, яку Л. Виготський пов'язував із тринадцятирічним віком, хоча в сучасних підлітків її межі можуть зміщуватися. Типовими проявами кризи є зниження успішності й працездатності, негативізм, протест проти контролю й опіки дорослих, підвищена образливість і емоційна нестабільність, прагнення до відокремлення від сім'ї. У стосунках із батьками зростає кількість дрібних конфліктів – щодо часу повернення додому, зовнішнього вигляду, друзів, користування гаджетами.

Разом із тим, як уже зазначалося, інтенсивність кризи має виражені індивідуальні відмінності [Arnett, 1999]. Вона значною мірою залежить від поведінки дорослих. Якщо батьки визнають дедалі більшу самостійність підлітка, поступово розширюють межі його свободи разом із відповідальністю, зберігають емоційну близькість і водночас чіткі правила, криза, як правило, перебігає м'якше. Натомість надмірний контроль, приниження, нехтування, непослідовність виховання чи, навпаки, повна відсутність меж посилюють протест і можуть спонукати підлітка шукати визнання поза сім'єю – іноді в асоціальних групах, у яких схвалюють ризиковану або протиправну поведінку.

Для практики. Розмовляючи з підлітком, варто: звертатися до нього з повагою, як до особи, здатної відповідати за свої рішення; визнавати його право на власну думку та враховувати вікові можливості розуміння наслідків своїх рішень; уникати моралізування і погроз, які сприймаються як вияв зневаги; пояснювати сенс правил і процедур; не принижувати підлітка в присутності однолітків; цінувати чесність, навіть якщо вона незручна; пам'ятати, що показна бравада («мені все одно», «нічого ви мені не зробите») часто приховує страх і розгубленість або прагнення зберегти статус.

3.2. Рання юність: самовизначення та ідентичність

Рання юність (орієнтовно 14–15 – 17–18 років), що настає за підлітковим віком, – період, коли центральним завданням розвитку стає **самовизначення**: професійне, світоглядне, особистісне. Старшокласник постає перед необхідністю визначитися, ким бути, де навчатися, як жити, у що вірити. Провідною діяльністю цього віку вважають навчально-професійну [Савчин, Василенко, 2024].

Порівняно з підлітком юнак чи дівчина, як правило, мають стабільнішу емоційну сферу (зростає емоційна врівноваженість), глибшу рефлексію, реалістичнішу самооцінку. Розвивається часова перспектива: молода людина вже здатна будувати плани на роки вперед і співвідносити з ними свої теперішні дії. Крім того, розширюється коло інтересів, формуються стійкі життєві цінності та світогляд, зростає значення романтичних стосунків і близької дружби.

Із самовизначенням тісно пов'язане поняття **ідентичності**, яке є одним із ключових для розуміння юності. За Е. Еріксоном, у юності людина розв'язує психологічну суперечність між ідентичністю та рольовою сплутаністю: вона намагається інтегрувати різні уявлення про себе, свої здібності, цінності, ролі у відносно цілісне й стійке відчуття «хто я є» [Erikson, 1968]. Цей процес може тривати й після вісімнадцяти років, у період становлення дорослості [Arnett, 2000].

У цьому контексті розглянуті в розділі 1 статуси ідентичності Дж. Марсії мають істотне значення для розуміння правової поведінки [Marcia, 1966]. Молода людина з досягнутою ідентичністю, яка пройшла період пошуку і зробила усвідомлений вибір, зазвичай стійкіша до тиску групи і маніпуляцій. Особа в стані мораторію перебуває в активному пошуку; вона відкрита до нового досвіду, проте може експериментувати, у тому числі з ризикованою поведінкою. Передчасна, або «присвоєна», ідентичність, сформована без власного пошуку під тиском авторитетних осіб, може зумовлювати залежність людини від цих осіб і їхніх цінностей – як просоціальних, так і асоціальних (наприклад, у сім'ях із кримінальними традиціями). Дифузна ідентичність, за якої немає ні пошуку, ні вибору, асоціюється з пасивністю, відсутністю життєвих цілей і підвищеною вразливістю до впливу випадкових груп. Ці статуси можуть змінюватися та відрізнятися в різних сферах життя однієї людини. Для юриста важливим є врахування, наскільки молода людина усвідомлює власні цілі, розуміє вплив оточення та здатна пояснити свої рішення.

Окремої уваги потребує несприятливий варіант розв'язання кризи ідентичності – так звана **негативна ідентичність**, описана Е. Еріксоном: якщо

суспільство не пропонує молодій людині привабливих і досяжних ролей, вона може обрати роль, яку засуджують дорослі, – «хулігана», «бунтаря», члена субкультури чи угруповання, – оскільки така роль принаймні дає відчуття визначеності, належності та визнання [Erikson, 1968]. Із цього випливає важливий для профілактики висновок: вона, як правило, є ефективнішою тоді, коли пропонує молодій людині не лише заборони, а й реальні можливості для самореалізації – у навчанні, спорті, творчості, волонтерстві, професійній підготовці.

Нарешті, у ранній юності моральне мислення більшості молодих людей досягає конвенційного рівня: вони орієнтуються на суспільні норми і закони як на засади порядку, а дехто починає міркувати й на постконвенційному рівні, критично оцінюючи закони з погляду справедливості [Kohlberg, 1981]. Водночас здатність до морального міркування не гарантує моральної поведінки: у групі, в стані сп'яніння, під впливом сильних емоцій юнак може діяти всупереч власним переконанням. Чинники відхилень у поведінці неповнолітніх розглянуто далі.

3.3. Девіантна і делінквентна поведінка неповнолітніх: чинники, типи, групова природа

Основні поняття

Розгляд протиправної поведінки неповнолітніх потребує передусім розмежування двох базових понять. **Девіантною** (від лат. *deviatio* – відхилення) називають поведінку, що відхиляється від прийнятих у суспільстві соціальних норм – правових, моральних, медичних, побутових. До неї належать, наприклад, вживання алкоголю та наркотичних речовин, втечі з дому, бродяжництво, систематичні пропуски навчання, самоушкодження, залежність від азартних ігор. При цьому кожен із цих проявів потребує з'ясування причин і наслідків. **Делінквентною** (від лат. *delinquens* – той, що вчинив проступок) у психологічній літературі зазвичай називають протиправну поведінку, передусім неповнолітніх, – від дрібних порушень до вчинків, що містять ознаки кримінальних правопорушень. У вужчому значенні делінквентною вважають протиправну поведінку, що ще не стала стійкою злочинною [Седих, Моргун, 2015; Бочелюк та ін., 2016]. Отже, делінквентна поведінка є різновидом девіантної, проте не будь-яка девіантна поведінка є протиправною.

Розмежування цих понять має для правника практичне значення, оскільки від нього залежить вибір способу реагування: правові заходи, соціальна підтримка, медична чи психологічна допомога. Так, підліток, який систематично втікає з дому, здебільшого потребує не покарання, а з'ясування причин такої поведінки – можливо, насильства в сім'ї. Підліток, який вживає наркотики, потребує передусім лікування і реабілітації. Питання ж відповідальності постає щодо підлітка, який вчинив кримінальне правопорушення, – проте й тоді закон передбачає насамперед виховні заходи. Питання відповідальності вирішують з урахуванням віку особи, обставин діяння та вимог закону.

Дві траєкторії розвитку протиправної поведінки

Однією з найвпливовіших сучасних концепцій, що пояснюють протиправну поведінку неповнолітніх, є таксономія, запропонована Т. Моффітт на основі багаторічних лонгітюдних досліджень [Moffitt, 1993]. Авторка звернула увагу на парадокс: кількість правопорушень різко зростає в підлітковому віці і так само різко зменшується після двадцяти років, а невелика частина людей демонструє антисоціальну поведінку впродовж усього життя. Це, на її думку, свідчить про існування двох якісно різних груп.

Першу групу становить **антисоціальна поведінка, обмежена підлітковим віком**. Вона є дуже поширеною, виникає в підлітковому віці в осіб без серйозних проблем у дитинстві і пояснюється так званим «розривом дозрівання»: біологічно підліток уже дорослий, а соціально – ні; порушення правил стає способом продемонструвати свою дорослість і автономію, часто під впливом однолітків. Більшість таких підлітків, отримавши доступ до дорослих ролей (робота, стосунки, сім'я), припиняють протиправну поведінку. Другу групу становить **стійка, впродовж життя, антисоціальна поведінка**. Вона трапляється значно рідше, починається в ранньому дитинстві з проблем поведінки і пов'язана з поєднанням нейропсихологічних особливостей (труднощі самоконтролю, мовлення, навчання) та несприятливого середовища (жорстоке або непослідовне виховання, бідність, нестабільність сім'ї). Для цієї групи прогноз є менш сприятливим, і вона потребує інтенсивніших, ранніх і тривалих втручань.

З наведеної таксономії випливає практичний висновок: одна й та сама протиправна дія підлітка може мати різне значення залежно від історії його розвитку. Щодо більшості підлітків основне завдання полягає в тому, щоб не перешкодити природному припиненню протиправної поведінки, зокрема уникнути стигматизації та контакту з більш кримінально досвідченими особами, що може трапитися в разі позбавлення волі. Щодо меншості – потрібна комплексна, тривала робота з дитиною та сім'єю.

Чинники ризику та захисні чинники

Поряд із цим сучасна наука розглядає протиправну поведінку неповнолітніх як результат взаємодії численних чинників ризику та захисних чинників на різних рівнях, що узгоджується з екологічною моделлю У. Бронфенбреннера [Bronfenbrenner, 1979]. Приклади таких чинників наведено нижче.

Рівень	**Чинники ризику**	**Захисні чинники**
Індивідуальний	імпульсивність, низький самоконтроль, ранній початок проблем поведінки, вживання психоактивних речовин, пережита травма	розвинений самоконтроль, позитивна самооцінка, інтерес до навчання, наявність цілей
Сімейний	насильство в сім'ї, жорстоке або непослідовне виховання,	теплі стосунки з батьками, послідовні правила,

	бездоглядність, конфлікти, протиправна поведінка членів сім'ї	батьківський нагляд і зацікавленість життям дитини
Однолітки	участь у групах з асоціальною поведінкою, відторгнення однолітками	дружба з однолітками з просоціальною поведінкою
Школа	неуспішність, пропуски, виключення, цькування	прив'язаність до школи, безпечне освітнє середовище підтримка вчителів
Громада і суспільство	бідність, доступність алкоголю і наркотиків, насильство в оточенні, відсутність безпечних можливостей дозвілля	доступні позашкільні заняття, підтримувальна громада, значущий дорослий-наставник

Водночас окремий чинник сам по собі, як правило, не визначає поведінку: значення мають накопичення чинників та їх взаємодія. В українських умовах до традиційних чинників додаються наслідки війни – вимушене переселення, розлука з батьками, загибель рідних, травматичний досвід, порушення освітнього процесу. Крім того, дослідники звертають увагу на роль психоемоційних станів (фрустрації, тривоги, агресії) у формуванні девіантної поведінки підлітків [Діденко, 2023], а також на поєднання психологічних і правових чинників злочинної поведінки неповнолітніх [Новак та ін., 2025].

Мотивація і групова природа правопорушень

Протиправній поведінці неповнолітніх властива низка характерних рис. По-перше, вона часто **ситуативна та імпульсивна**: рішення ухвалюється швидко, під впливом безпосередніх обставин, без ретельного планування. Водночас неповнолітні можуть вчиняти й заздалегідь сплановані діяння. По-друге, у мотивації помітне місце посідають **мотиви самоствердження** – прагнення довести свою сміливість, «дорослість», здобути повагу в групі, – а також цікавість, пошук гострих відчуттів, наслідування, помста. Навіть корисливі правопорушення підлітків нерідко спрямовані на отримання речей, що підвищують статус у групі (модний одяг, гаджети), або грошей на розваги. По-третє, правопорушення неповнолітніх переважно мають виражену **групову природу**.

Група однолітків у підлітковому віці є середовищем, у якому випробовуються й засвоюються моделі соціальної поведінки, а в разі асоціальної спрямованості групи – і моделі протиправної поведінки. У групі діє низка психологічних механізмів, що можуть сприяти протиправним діям. *Конформність* – прагнення відповідати очікуванням групи, не вирізнятися з-поміж її членів, не виглядати боягузом. *Дифузія відповідальності* – відчуття, що відповідальність розподілена між усіма учасниками і кожен відповідає лише за малу її частку. *Деіндивідуалізація* – послаблення самоконтролю і особистих норм в умовах анонімності та групового збудження. *Ескалація* – поступове посилення дій, коли кожен учасник намагається не відстати від інших. Як зазначалося, експериментальні дослідження підтверджують, що присутність однолітків

посилює ризиковану поведінку передусім у підлітковому та юнацькому віці [Gardner, Steinberg, 2005].

Окремою проблемою є залучення неповнолітніх до протиправної діяльності дорослими. У таких випадках дорослі розраховують на довірливість підлітків, їхнє прагнення заробити, бажання виглядати дорослими, а також на те, що до неповнолітніх застосовуватимуться м'якші заходи. Закон встановлює кримінальну відповідальність за втягнення неповнолітніх у протиправну діяльність (ст. 304 КК України), а вчинення кримінального правопорушення з використанням малолітнього визнає обставиною, що обтяжує покарання (п. 9 ч. 1 ст. 67 КК України). Під час кримінального провадження щодо неповнолітнього обов'язково з'ясовується наявність дорослих підбурювачів та інших співучасників (п. 4 ч. 1 ст. 485 КПК України). В умовах війни особливої актуальності набуло онлайн-вербування підлітків спецслужбами держави-агресора, про що йтиметься в підрозділі 3.5.

3.4. Неповнолітній підозрюваний, обвинувачений: психологічні особливості та процесуальні гарантії

Психологічний стан неповнолітнього в кримінальному провадженні

Затримання, повідомлення про підозру, допит є екстремальними ситуаціями і для дорослої людини, а для підлітка – тим більше. Здебільшого неповнолітній відчуває сильний страх і тривогу: за себе, за реакцію батьків, за своє майбутнє, перед незнайомою і незрозумілою процедурою. Зовні цей стан може виявлятися по-різному: розгубленістю і плачем, пасивним погодженням з усім, що пропонують дорослі, або, навпаки, демонстративною зухвалістю, грубістю, відстороненістю, мовчанням. Юристові важливо не розцінювати таку поведінку як ознаку стійкої протиправної спрямованості чи нещирості: найчастіше це характерна для віку реакція на стрес.

Характерною для підлітків є також **групова лояльність** – прагнення не видавати членів своєї групи, страх засудження групою, який може бути сильнішим за страх перед покаранням. Унаслідок цього неповнолітній може брати провину на себе, щоб убезпечити від відповідальності друзів чи старшого співучасника, або давати завчасно узгоджені показання.

Однією з ключових проблем є **розуміння неповнолітнім своїх прав і процесуальної ситуації**. Як показало дослідження Т. Грісco та співавторів, підлітки віком до 15 років у середньому гірше, ніж молоді дорослі, розуміють процес і своє становище в ньому, а також частіше ухвалюють рішення, що відображають підкорення авторитету [Grisso et al., 2003]. Крім того, молодий вік є одним із визнаних чинників ризику неправдивих зізнань: під тиском, утомлений, наляканий підліток може визнати те, чого не вчиняв, сподіваючись, що його швидше відпустять додому [Kassin et al., 2010]. Підліток може також формально погодитися з роз'ясненими правами, не розуміючи їхнього змісту, або вважати, що відмова від надання показань сама по собі є визнанням вини.

Процесуальні гарантії та їх психологічний зміст

Кримінальний процесуальний кодекс України містить систему гарантій, що враховують зазначені психологічні особливості неповнолітніх. Досудове розслідування щодо неповнолітнього здійснюють спеціально уповноважені слідчі та дізнавачі. А всі особи, які беруть участь у провадженні, зобов'язані діяти в порядку, що найменше порушує звичайний уклад життя неповнолітнього, відповідає його віковим та психологічним особливостям, роз'яснювати суть процесуальних дій і рішень, вислуховувати аргументи неповнолітнього і вживати заходів для уникнення негативного впливу на нього (ч. 2 ст. 484 КПК України). Допит неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого проводиться в присутності захисника (ст. 490 КПК України). Якщо неповнолітній не досяг шістнадцяти років або визнаний розумово відсталим, у допиті забезпечується участь законного представника, педагога чи психолога, а в разі необхідності – лікаря (ч. 1 ст. 491 КПК України). Обов'язково з'ясовуються умови життя та виховання неповнолітнього (ст. 487 КПК України). Батьки або інші законні представники неповнолітнього беруть участь у кримінальному провадженні (ч. 1 ст. 488 КПК України).

З психологічного погляду присутність захисника і законного представника не лише забезпечує захист прав, а й сприяє зниженню ризику неправдивого зізнання під впливом страху. Водночас юристові варто зважати на те, що законний представник сам може бути причетним до правопорушення, чинити тиск на підлітка або бути кривдником у сім'ї. Для таких випадків закон передбачає заміну законного представника, дії чи інтереси якого суперечать інтересам неповнолітнього (ч. 4 ст. 44 КПК України), а також право суду у виняткових випадках обмежити участь законного представника чи усунути його від участі у провадженні, якщо така участь може завдати шкоди інтересам неповнолітнього (ч. 3 ст. 488 КПК України).

Рекомендації щодо спілкування з неповнолітнім підозрюваним

Наведені психологічні дані дають підстави сформулювати кілька практичних рекомендацій. Права і суть процедури рекомендується пояснювати простими словами, без спеціальної юридичної термінології, а розуміння – перевіряти, пропонуючи підлітку переказати сказане своїми словами (а не запитуючи «Вам зрозуміло?», на що здебільшого відповідають «так»). Варто уникати тривалих допитів, допитів уночі, у стані втоми чи голоду; до того ж закон встановлює для неповнолітніх обмеження тривалості допиту (ч. 2 ст. 226 КПК України). Неприпустимими є обман, погрози, обіцянки на кшталт «зізнаєшся – і підеш додому», до яких неповнолітні є особливо чутливими. Доцільно давати підлітку можливість викласти свою версію у вільній розповіді і лише потім ставити уточнювальні запитання, якщо він вирішив давати показання. Потребує врахування і феномен уявної аудиторії: присутність сторонніх осіб, особливо однолітків, може суттєво змінювати поведінку підлітка та готовність до відвертої розмови.

Судово-психологічна експертиза неповнолітнього

Для з'ясування рівня розвитку неповнолітнього та інших його соціально-психологічних рис, які необхідно враховувати при призначенні покарання й обранні виховного заходу, може бути призначена психологічна експертиза. Для вирішення питання про наявність психічного захворювання чи затримки психічного розвитку та здатність неповнолітнього повністю або частково усвідомлювати значення своїх дій і керувати ними в конкретній ситуації – призначається комплексна психолого-психіатрична експертиза (ст. 486 КПК України).

До типових питань, що ставляться перед експертом-психологом у таких справах, належать такі: чи відповідає рівень психічного розвитку неповнолітнього його календарному віку; якщо не відповідає, то чи міг він з огляду на рівень розвитку повністю усвідомлювати значення своїх дій і керувати ними; які індивідуально-психологічні особливості неповнолітнього могли суттєво вплинути на його поведінку в досліджуваній ситуації (зокрема підвищена навіюваність, залежність від думки групи); чи перебував він у стані, який міг суттєво вплинути на його свідомість і діяльність. Методологію таких досліджень викладено в спеціальній літературі [Землянська, 2012; Судово-психологічна експертиза, 2024], а особливості призначення судово-психологічної експертизи з урахуванням вікових особливостей неповнолітніх розглянуто, зокрема, у працях Г. Чорного та М. Костенка [Чорний, Костенко, 2022]. Водночас, формулюючи питання експертові, юрист має враховувати, що вирішення правових питань (осудність, вина, кваліфікація) належить не до компетенції психолога, а до компетенції слідчого, прокурора і суду. Остаточне вирішення питання про осудність як правову категорію належить суду з урахуванням належних експертних висновків.

3.5. Профілактика правопорушень неповнолітніх. Булінг, кібербулінг, онлайн-грумінг, онлайн-вербування

Принципи правосуддя щодо неповнолітніх

Розглянуті вище психологічні дані відображено в міжнародних стандартах правосуддя щодо неповнолітніх. Конвенція ООН про права дитини вимагає такого поводження з дитиною, яку підозрюють, обвинувачують або визнають винною в порушенні кримінальне законодавство, що сприяє розвиткові в неї почуття гідності і значущості, враховує її вік і бажаність сприяння її реінтеграції в суспільство (ст. 40 Конвенції). Мінімальні стандартні правила ООН, що стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх («Пекінські правила»), ухвалені Генеральною Асамблеєю ООН у 1985 році, наголошують, що нижня межа віку кримінальної відповідальності не повинна встановлюватися на занадто низькому рівні з огляду на емоційну, духовну та інтелектуальну зрілість (п. 4.1), а система правосуддя щодо неповнолітніх має бути спрямована насамперед на забезпечення їхнього благополуччя, а заходи впливу – бути співмірними як з особою правопорушника, так і з обставинами правопорушення (п. 5.1).

Українське законодавство реалізує ці принципи через систему примусових заходів виховного характеру, які суд може застосувати, за встановлених законом умов, звільняючи неповнолітнього від кримінальної відповідальності або від покарання: застереження; обмеження дозвілля і встановлення особливих вимог до поведінки; передача під нагляд батьків чи осіб, які їх заміняють, педагогічного або трудового колективу чи окремих громадян; покладення на неповнолітнього, який досяг п'ятнадцяти років і має майно, кошти або заробіток, обов'язку відшкодувати заподіяні збитки; направлення до спеціальної навчально-виховної установи на строк не більше трьох років (ст. 97, 105 КК України). Психологічний сенс цих заходів полягає в тому, щоб змінити соціальну ситуацію розвитку підлітка – посилити нагляд і підтримку, обмежити контакти з асоціальним оточенням, сформувати відповідальність через відшкодування шкоди, – не відриваючи його без потреби від сім'ї та звичного середовища.

Ювенальна превенція

Поряд із заходами, що застосовуються судом, важливу роль у профілактиці відіграють підрозділи ювенальної превенції Національної поліції України, організацію роботи яких визначає відповідна інструкція, затверджена наказом МВС України від 19.12.2017 № 1044. Ювенальні поліцейські проводять профілактичну роботу з дітьми та сім'ями, реагують на випадки домашнього насильства і булінгу, взаємодіють зі службами у справах дітей, закладами освіти, центрами соціальних служб [Адміністративна діяльність підрозділів ювенальної превенції…, 2023; Кононець, Кравченко, 2020; Психолого-педагогічні та правові засади діяльності поліції із захисту прав дитини, 2020].

З психологічного погляду ефективній превенції властива низка ознак. По-перше, вона *рання*: чим раніше виявлено проблеми поведінки та чинники ризику, тим більше можливостей для змін. По-друге, вона *адресна*: заходи добираються з урахуванням конкретних чинників ризику дитини і сім'ї. По-третє, вона *міжвідомча*: окрема служба самостійно навряд чи здатна змінити всі рівні середовища підлітка. По-четверте, вона спирається на *захисні чинники*, а не лише на заборони: значущий дорослий, успіх у певній діяльності, підтримувальна група однолітків. Нарешті, вона уникає *стигматизації*: ярлик «важкого», «злочинця» сам по собі може сприяти прийняттю підлітком відповідної ролі. Крім того, профілактичні заходи, засновані лише на залякуванні наслідками, як правило, малоефективні: як зазначалося в розділі 1, вони апелюють до найнижчого рівня морального мислення і не враховують особливостей підліткового сприйняття ризику.

Відновне правосуддя

Одним із сучасних напрямів реагування на правопорушення неповнолітніх є **відновне правосуддя**. На відміну від традиційного підходу, зосередженого на питанні «яке покарання заслуговує правопорушник», відновний підхід висуває на перший план інші питання: кому завдано шкоди, які потреби виникли в потерпілого і як правопорушник може виправити заподіяне. Центральне місце в ньому посідає діалог між потерпілим і правопорушником за участю

нейтрального посередника. Закон України «Про медіацію» визначає медіацію як позасудову добровільну, конфіденційну, структуровану процедуру, під час якої сторони за допомогою медіатора (медіаторів) намагаються запобігти виникненню або врегулювати конфлікт (спір) шляхом переговорів (ст. 1 Закону).

В Україні з 2019 року реалізовувався пілотний проєкт програми відновлення для неповнолітніх, які є підозрюваними у вчиненні кримінального правопорушення, а 22 липня 2024 року спільним наказом Міністерства юстиції України, Міністерства внутрішніх справ України та Офісу Генерального прокурора затверджено Програму відновного правосуддя за участю неповнолітніх, які є підозрюваними, обвинуваченими у вчиненні кримінального правопорушення. Програма передбачає проведення медіації між неповнолітнім і потерпілим за участю медіатора та спрямована на відшкодування шкоди, усвідомлення неповнолітнім наслідків своїх дій і його ресоціалізацію.

Психологічне значення відновного правосуддя полягає в тому, що воно ставить підлітка перед реальними наслідками своїх дій для конкретної людини, а не перед абстрактною державою, і дає йому можливість виправити ситуацію активними діями. Це може сприяти розвитку емпатії і відповідальності – якостей, які в підлітковому віці ще формуються. Для потерпілого, своєю чергою, діалог може стати можливістю отримати відповіді на запитання, вибачення і реальне відшкодування.

Булінг (цькування)

Поряд із реагуванням на вже вчинені правопорушення важливим напрямом профілактики є протидія булінгу. З 2024 року визначення булінгу міститься в Законі України «Про охорону дитинства»: **булінг (цькування)** – це психологічне, фізичне, економічне чи сексуальне насильство, тобто будь-яке умисне діяння (дія або бездіяльність), у тому числі із застосуванням засобів електронних комунікацій, яке систематично вчиняється особою стосовно дитини, з якою вони є учасниками одного колективу, або дитиною стосовно іншого учасника одного колективу та яке порушує права, свободи, законні інтереси потерпілої особи та/або перешкоджає виконанню нею визначених законодавством обов’язків (ст. 1 Закону в редакції Закону від 06.06.2024 № 3792-IX). Адміністративна відповідальність за булінг учасника освітнього процесу встановлена ст. 173-4 КУпАП; якщо діяння вчинене малолітніми або неповнолітніми особами віком від чотирнадцяти до шістнадцяти років, стягнення накладається на батьків або осіб, які їх замінюють. Окремо передбачено відповідальність керівника закладу освіти за неповідомлення поліції про випадки булінгу.

Правове визначення доповнюється психологічною характеристикою цього явища. Систематичне вивчення цькування в школах започаткував норвезький психолог Д. Ольвеус, який визначив його через три ознаки: агресивну поведінку, систематичність (повторюваність) і нерівність сил між кривдником і жертвою [Olweus, 1993]. Ці ознаки дають змогу відрізнити булінг від одиничного конфлікту між рівними. З психологічного погляду істотно, що булінг є **груповим явищем**: окрім кривдника і постраждалого, у ньому беруть участь помічники та

«підбурювачі», пасивні спостерігачі, а іноді – захисники. Реакція спостерігачів нерідко визначає, чи триватиме цькування: мовчазна згода групи може сприйматися кривдником як схвалення. З огляду на це ефективна протидія булінгу спрямовується не лише на кривдника, а й на колектив загалом. Українські дослідники розглядають булінг як різновид насильства в закладах освіти [Суденко, 2022] і звертають увагу на психологічні механізми булінгу і кібербулінгу навіть у середовищі курсантів закладів вищої освіти зі специфічними умовами навчання [Буданова, Симоненко, 2025].

До наслідків цькування для постраждалих належать тривога, депресія, зниження самооцінки, труднощі в навчанні, психосоматичні розлади, а в тяжких випадках – самоушкодження і суїцидальні думки. Водночас допомоги потребують і діти-кривдники: агресивна поведінка часто є способом компенсувати власні проблеми, відтворенням насильства, пережитого вдома, або засобом здобути статус у групі. Закон передбачає для них спеціальні програми, спрямовані на зміну насильницької поведінки (ст. 1 Закону України «Про охорону дитинства»).

Кібербулінг

Особливою формою цькування є **кібербулінг** – цькування із застосуванням засобів електронних комунікацій: образливі повідомлення, поширення принизливих фото й відео, створення фальшивих профілів, виключення з онлайн-груп, погрози. Порівняно з традиційним булінгом йому властива низка особливостей, що підвищують його небезпечність: потенційна анонімність кривдника, відсутність безпечного простору (цькування може тривати цілодобово і вдома), широка й неконтрольована аудиторія, тривале збереження інформації в мережі. Метааналіз досліджень кібербулінгу серед молоді показав, що він пов’язаний з низкою негативних наслідків для постраждалих (зокрема з тривожністю, депресією, суїцидальними думками), а також тісно пов’язаний із традиційним булінгом: часто ті самі діти є учасниками цькування і в школі, і онлайн [Kowalski et al., 2014]. Психологічні чинники кібербулінгу серед підлітків досліджують і українські науковці [Кононова, 2022].

Онлайн-грумінг

До найсерйозніших загроз цифрового середовища для дітей належить також **онлайн-грумінг** – процес, під час якого дорослий за допомогою інтернету встановлює довірчі стосунки з дитиною з метою вчинення щодо неї дій сексуального характеру, отримання інтимних зображеннь, залучення дитини до онлайн-спілкування сексуального характеру або подальшої зустрічі. Огляд досліджень онлайн-грумінгу показує, що кривдники використовують різні стратегії: виявляють підвищену увагу та співчуття, пристосовуються до інтересів дитини, поступово переводять спілкування в приватні канали, перевіряють, чи контролюють дитину батьки, сексуалізують розмову, а згодом можуть вдаватися до шантажу [Whittle et al., 2013]. Особливо вразливими є, як правило, діти, які почуваються самотніми, мають конфлікти з батьками, низьку самооцінку або шукають визнання.

Український законодавець криміналізував такі дії: ст. 156-1 КК України встановлює відповідальність за пропозицію зустрічі, зроблену повнолітньою особою, у тому числі з використанням інформаційно-телекомунікаційних систем або технологій, особі, яка не досягла шістнадцятирічного віку, з метою вчинення щодо неї дій сексуального характеру або розпусних дій, якщо після такої пропозиції було вчинено хоча б одну дію, спрямовану на те, щоб зустріч відбулася. При цьому під зустріччю розуміється, зокрема, і зустріч з використанням інформаційно-телекомунікаційних систем.

Юристові, який працює з потерпілою дитиною, важливо розуміти психологічні механізми грумінгу: дитина часто відчуває сором і провину, вважає себе співучасницею, боїться покарання від батьків за те, що порушила заборони, а іноді все ще відчуває прив'язаність до кривдника, якого тривалий час сприймала як найкращого друга. Звинувачувальні запитання («Навіщо ти йому писала?», «Чому не сказала одразу?») можуть посилювати психологічну травму і знижувати готовність дитини до співпраці.

Онлайн-вербування підлітків

В умовах повномасштабної війни виникла нова загроза: спроби спецслужб держави-агресора залучати українських підлітків до протиправної діяльності через месенджери та соціальні мережі: до підпалів транспортних засобів військових і правоохоронців, пошкодження об'єктів інфраструктури, збору відомостей про військових – за обіцянку легкого заробітку. Ювенальна поліція поширює рекомендації для дітей і батьків щодо розпізнавання такого вербування та протидії йому [Як убезпечити дітей від вербування ворогом в онлайні…, 2026].

Ця загроза поєднує низку психологічних вразливостей підліткового віку, розглянутих у цьому розділі: прагнення до незалежності й заробітку, пошук гострих відчуттів, віру у власну невразливість («мене не зловлять»), недооцінку довгострокових наслідків, нерозуміння того, що «просте завдання» є тяжким злочином, а також тиск з боку вербувальника, який поступово переходить від незначних на перший погляд прохань до погроз. З огляду на це профілактика потребує не лише інформування про кримінальну відповідальність, а й розвитку цифрової грамотності, довірчих стосунків у сім'ї та школі, за яких підліток не боїться розповісти про підозрілий контакт.

Висновки до розділу 3

Підлітковий вік пов'язаний із глибокими біологічними, когнітивними (пізнавальними) й соціальними змінами: статевим дозріванням, розвитком абстрактного мислення, появою почуття дорослості та зростанням значення однолітків. Розбіжність між швидким розвитком соціально-емоційних систем і поступовим дозріванням систем самоконтролю значною мірою пояснює схильність підлітків до ризикованої поведінки, особливо в групі.

Центральним завданням ранньої юності є самовизначення і формування ідентичності. Статус ідентичності пов'язаний зі стійкістю молодої людини до

групового тиску і маніпуляцій, а відсутність прийнятних соціальних ролей може сприяти формуванню негативної ідентичності.

Протиправну поведінку неповнолітніх доцільно розглядати як результат взаємодії чинників ризику та захисних чинників на індивідуальному, сімейному, груповому, шкільному і суспільному рівнях. У більшості підлітків вона обмежується підлітковим віком, у меншості – є продовженням проблем, що виникли в ранньому дитинстві. Правопорушення неповнолітніх мають переважно ситуативний, імпульсивний і груповий характер, а в їх мотивації значне місце посідає самоствердження.

Неповнолітні підозрювані в середньому гірше розуміють свої права і процесуальну ситуацію, більш схильні до підкорення авторитету і до неправдивих зізнань під тиском. Ці особливості становлять психологічне обґрунтування процесуальних гарантій глави 38 КПК України, а для оцінки рівня розвитку неповнолітнього може призначатися психологічна або комплексна психолого-психіатрична експертиза.

Ефективна профілактика правопорушень неповнолітніх є ранньою, адресною, міжвідомчою, спирається на захисні чинники та уникає стигматизації. Відновне правосуддя дає змогу поєднати відповідальність з розвитком емпатії і відшкодуванням шкоди. Булінг, кібербулінг, онлайн-грумінг та онлайн-вербування належать до сучасних загроз, протидія яким потребує розуміння психології підліткового віку.

Питання для самоконтролю

1. Які біологічні й пізнавальні зміни відбуваються в підлітковому віці? Як вони пов’язані зі схильністю до ризикованої поведінки?
2. Що таке підлітковий егоцентризм? Розкрийте зміст понять «уявна аудиторія» і «особистий міф».
3. Що таке почуття дорослості? Як змінюється соціальна ситуація розвитку в підлітковому віці?
4. Чи є підліткова криза неминучою? Від чого залежить її перебіг?
5. Охарактеризуйте статуси ідентичності за Дж. Марсією. Яке значення вони мають для розуміння правової поведінки молоді?
6. Чим девіантна поведінка відрізняється від делінквентної?
7. Розкрийте зміст таксономії антисоціальної поведінки Т. Моффітт. Які практичні висновки з неї випливають?
8. Назвіть основні чинники ризику та захисні чинники протиправної поведінки неповнолітніх на різних рівнях.
9. Які психологічні механізми зумовлюють групову природу правопорушень неповнолітніх?
10. Які психологічні особливості неповнолітнього підозрюваного слід ураховувати під час допиту? Які процесуальні гарантії передбачає КПК України?
11. Які питання можуть бути поставлені перед судово-психологічною експертизою неповнолітнього?
12. Що таке відновне правосуддя? Яка його психологічна цінність?

13. Дайте визначення булінгу відповідно до чинного законодавства. Чому булінг вважають груповим явищем?

14. Що таке онлайн-грумінг та онлайн-вербування? Які вразливості підліткового віку використовують кривдники та вербувальники?

Практичні завдання та кейси до розділу 3

Завдання 1. «Усі пішли – і я пішов». П'ятнадцятирічний Владислав, який раніше не мав конфліктів із законом, разом із чотирма старшими підлітками пошкодив кілька припаркованих автомобілів. На запитання, навіщо він це зробив, відповів: «Не знаю. Усі пішли – і я пішов. Не хотів виглядати боягузом».

Запитання. 1) Які психологічні механізми групової поведінки проявилися в цій ситуації? 2) До якого з двох типів антисоціальної поведінки за Т. Моффітт, імовірно, належить випадок Владислава і який із цього випливає прогноз? 3) Які обставини слід з'ясувати відповідно до ст. 485, 487 КПК України? 4) Які заходи впливу, передбачені ст. 97, 105 КК України, були б психологічно обґрунтованими?

Завдання 2. Допит без гарантій. Чотирнадцятирічного Богдана затримали за підозрою у грабежі. Допит розпочався о 23-й годині й тривав три години. Слідчий швидко зачитав права і запитав: «Зрозуміло?» – хлопець кивнув. Захисник запізнювався, і слідчий сказав: «Розкажеш усе як було – поїдеш додому до мами». Богдан підписав зізнання.

Запитання. 1) Які вимоги КПК України порушено (ст. 226, 484, 490, 491)? 2) Які психологічні особливості підліткового віку роблять таке зізнання ненадійним? Пошліться на дані досліджень. 3) Як слід було організувати допит і перевірити розуміння неповнолітнім його прав?

Завдання 3. Конфлікт чи булінг? У сьомому класі група учнів протягом двох місяців щодня глузує з Олега через його зовнішність, ховає його речі, створила чат, де поширює образливі меми про нього. Класний керівник вважає, що «діти самі розберуться, це звичайні конфлікти».

Запитання. 1) Чи має ситуація ознаки булінгу? Зіставте її з визначенням у ст. 1 Закону України «Про охорону дитинства» та ознаками за Д. Ольвеусом. 2) Яка відповідальність передбачена ст. 173-4 КУпАП і хто її нестиме, якщо кривдникам 13–15 років? 3) Яких дій закон вимагає від керівника закладу освіти? 4) Яка робота потрібна з постраждалим, кривдниками і спостерігачами?

Завдання 4. «Простий підробіток». Шістнадцятирічному Максиму в месенджері незнайомець запропонував «легкий заробіток»: сфотографувати певну будівлю і залишити пакунок у вказаному місці. Максим розповів про це старшому братові, який звернувся до поліції.

Запитання. 1) Які вікові вразливості підлітків використовують вербувальники? 2) Підготуйте тези профілактичної бесіди зі старшокласниками про онлайн-вербування: що сказати, щоб це не звелося до залякування відповідальністю? 3) Які умови в сім'ї та школі підвищують імовірність того, що підліток розповість про підозрілий контакт?

Теми для дискусій та аналітичних есе до розділу 3

1. «Знижена винність» неповнолітніх: наукове обґрунтування і межі застосування.

2. Чому підлітки порушують закон у групі? Психологічні механізми і висновки для кваліфікації та призначення покарання.

3. Неправдиві зізнання неповнолітніх: чинники ризику і процесуальні запобіжники.

4. Відновне правосуддя щодо неповнолітніх: можливості й обмеження.

5. Булінг: чи достатньо адміністративної відповідальності? Що ефективніше – покарання чи робота з колективом?

6. Цифрове середовище як простір ризиків: кібербулінг, онлайн-грумінг, онлайн-вербування. Що має знати юрист?

7. Стигматизація («ярлик правопорушника») і її наслідки для підлітка.

Тестові завдання до розділу 3

Оберіть одну правильну відповідь.

1. Центральним новоутворенням підліткового віку вважають:

а) довільність психічних процесів; б) почуття дорослості; в) базову довіру до світу; г) генеративність.

2. «Уявна аудиторія» (за Д. Елкіндом) – це:

а) група однолітків, на яку орієнтується підліток; б) переконання підлітка у власній невразливості; в) переконання підлітка, що оточення постійно стежить за ним і оцінює його; г) віртуальна спільнота в соціальній мережі.

3. Референтною групою для підлітка найчастіше є:

а) батьки; б) учителі; в) молодші діти; г) однолітки.

4. Статус ідентичності, за якого немає ні пошуку, ні зробленого вибору (за Дж. Марсією):

а) дифузна ідентичність; б) мораторій; в) досягнута ідентичність; г) передчасна ідентичність.

5. Антисоціальна поведінка, обмежена підлітковим віком (за Т. Моффітт):

а) трапляється рідко і починається в ранньому дитинстві; б) зумовлена нейропсихологічними порушеннями; в) є поширеною і зазвичай припиняється з набуттям дорослих ролей; г) завжди переростає у стійку злочинну поведінку.

6. Експеримент М. Гарднер і Л. Стейнберга показав, що присутність однолітків посилює ризиковану поведінку найбільше:

а) у дорослих віком понад 24 роки; б) у підлітків і молоді; в) однаково в усіх вікових групах; г) лише в дівчат.

7. Участь законного представника, педагога чи психолога в допиті неповнолітнього підозрюваного забезпечується, якщо він не досяг (ст. 491 КПК України):

а) чотирнадцяти років; б) п’ятнадцяти років; в) сімнадцяти років; г) шістнадцяти років або якщо його визнано розумово відсталим.

8. Комплексна психолого-психіатрична і психологічна експертиза неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого передбачена:

а) ст. 486 КПК України; б) ст. 22 КК України; в) ст. 226 КПК України; г) ст. 171 СК України.

9. До примусових заходів виховного характеру (ч. 2 ст. 105 КК України) НЕ належить:

а) застереження; б) обмеження дозвілля і встановлення особливих вимог до поведінки; в) позбавлення волі на певний строк; г) передача неповнолітнього під нагляд батьків.

10. Законодавче визначення булінгу (цькування) нині міститься в:

а) Кримінальному кодексі України; б) Законі України «Про охорону дитинства»; в) Сімейному кодексі України; г) Законі України «Про медіацію».

11. Ознаками булінгу, за Д. Ольвеусом, є:

а) одноразовість і рівність сил сторін; б) анонімність і публічність; в) фізичний характер насильства; г) агресивна поведінка, систематичність і нерівність сил.

12. Відповідальність за домагання дитини для сексуальних цілей передбачена:

а) ст. 156-1 КК України; б) ст. 173-4 КУпАП; в) ст. 304 КК України; г) ст. 126-1 КК України.

Рекомендована література до розділу 3

Нормативно-правові акти

1. Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон від 07.12.1984 № 8073-X. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/8073-10 (дата звернення: 01.10.2026).
2. Конвенція про права дитини : міжнар. док. від 20.11.1989 ; ратифіковано Постановою Верховної Ради України від 27.02.1991 № 789-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021 (дата звернення: 01.10.2026).
3. Кримінальний кодекс України : Закон від 05.04.2001 № 2341-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14 (дата звернення: 01.10.2026).
4. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17 (дата звернення: 01.10.2026).
5. Мінімальні стандартні правила Організації Об'єднаних Націй, що стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх («Пекінські правила») : резолюція Генеральної Асамблеї ООН 40/33 від 29.11.1985. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_211 (дата звернення: 01.10.2026).
6. Про затвердження Інструкції з організації роботи підрозділів ювенальної превенції Національної поліції України: наказ Міністерства внутрішніх справ України від 19.12.2017 № 1044. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0686-18#Text
7. Про медіацію: Закон України від 16.11.2021 № 1875-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-20 (дата звернення: 01.10.2026).
8. Про охорону дитинства: Закон України від 26.04.2001 № 2402-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14 (дата звернення: 01.10.2026).

Наукова та навчальна література

9. Адміністративна діяльність підрозділів ювенальної превенції Національної поліції України: навч. посіб. / О. С. Юнін та ін. Дніпро: Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, 2023. 159 с. URL: https://www.uawle.org/upload/media/content/0001/02/4d611e552f0e6ec13c3c4806a6285b24684af20d.pdf (дата звернення: 12.10.2026).
10. Бочелюк В. Й., Завацька Н. Є., Спицька Л. В. Психологія делінквентної поведінки неповнолітніх та її корекція в умовах закладів соціальної реабілітації: монографія. Сєвєродонецьк: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2016. 277 с.
11. Буданова М., Симоненко Н. Психологічні механізми вияву булінгу й кібербулінгу серед курсантів: профілактика та правові аспекти. *Юридична психологія*. 2025. № 2 (37). С. 63–71. DOI: https://doi.org/10.33270/03253702.7.
12. Діденко Г. Особливості впливу психоемоційних станів на формування девіантної поведінки підлітків і вчинення дрібного хуліганства. *Юридична психологія*. 2023. № 2 (33). С. 79–86. DOI: https://doi.org/10.33270/03233302.79.
13. Землянська О. В. Судово-психологічна експертиза: навч. посіб. Харків: Харківський національний університет внутрішніх справ, 2012. 300 с.
14. Кононець В. П., Кравченко І. С. Організація діяльності підрозділів ювенальної превенції органів Національної поліції щодо захисту прав та законних інтересів дітей: навч. посіб. Дніпро: Біла К. О., 2020. 101 с.
15. Кононова М. М. Психологічні чинники кібербулінгу серед підлітків. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Психологія*. 2022. № 4. С. 29–32. DOI: https://doi.org/10.32782/psy-visnyk/2022.4.6.
16. Новак Я., Добренька Н., Пономаренко Т. Психолого-правові чинники злочинної поведінки серед неповнолітніх. *Юридична психологія*. 2025. № 2 (37). С. 84–91. DOI: https://doi.org/10.33270/03253702.9.
17. Павелків Р. В. Вікова психологія : підручник. Київ : Кондор, 2011. 468 с.
18. Психолого-педагогічні та правові засади діяльності поліції із захисту прав дитини: навч. посіб. / Д. В. Швець та ін.; за заг. ред. Д. В. Швеця. Харків: Харківський національний університет внутрішніх справ, 2020. 283 с.
19. Савчин М. В., Василенко Л. П. Вікова психологія: навч. посіб. 6-те вид., перероб., допов. Київ: Академія, 2024. 382 с.
20. Седих К. В., Моргун В. Ф. Делінквентний підліток: навч. посіб. 3-ге вид., доповнене. Київ: Слово, 2019. 272 с. URL: https://repository.ldufk.edu.ua/server/api/core/bitstreams/b8dd27ac-3ae6-456c-b874-24223f0b0ee2/content (дата звернення: 12.10.2026).
21. Суденко Ю. Булінг як різновид насилля в закладах освіти. *Юридична психологія*. 2022. № 2 (31). С. 35–40. DOI: https://doi.org/10.33270/03223102.35.
22. Судово-психологічна експертиза: наук.-метод. матеріали / Т. М. Єгорова та ін. ; за ред. С. А. Тюлєнєва. Харків: ННЦ «ІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», 2024. 315 с.
23. Чорний Г. О., Костенко М. В. Судово-психологічна експертиза: особливості призначення в кримінальному судочинстві. *Полтавський правовий часопис*. 2022. № 3. С. 87–97. DOI: https://doi.org/10.21564/2786-7811.3.287952.
24. Як убезпечити дітей від вербування ворогом в онлайні – рекомендації поліції. *Укрінформ*. 2026. 30 трав. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-society/4128715-

ak-ubezpeciti-ditej-vid-verbuvanna-vorogom-v-onlajni-rekomendacii-policii.html (дата звернення: 01.10.2026).
25. Arnett J. J. Adolescent storm and stress, reconsidered. *American Psychologist*. 1999. Vol. 54, No. 5. P. 317–326. DOI: https://doi.org/10.1037/0003-066X.54.5.317.
26. Arnett J. J. Emerging adulthood: A theory of development from the late teens through the twenties. *American Psychologist*. 2000. Vol. 55, No. 5. P. 469–480. DOI: https://doi.org/10.1037/0003-066X.55.5.469.
27. Bronfenbrenner U. The Ecology of Human Development: Experiments by Nature and Design. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1979. 330 p.
28. Elkind D. Egocentrism in adolescence. *Child Development*. 1967. Vol. 38, No. 4. P. 1025–1034. DOI: https://doi.org/10.2307/1127100.
29. Erikson E. H. Identity: Youth and Crisis. New York : W. W. Norton, 1968. 336 p.
30. Gardner M., Steinberg L. Peer influence on risk taking, risk preference, and risky decision making in adolescence and adulthood: An experimental study. *Developmental Psychology*. 2005. Vol. 41, No. 4. P. 625–635. DOI: https://doi.org/10.1037/0012-1649.41.4.625.
31. Grisso T., Steinberg L., Woolard J. et al. Juveniles' competence to stand trial: A comparison of adolescents' and adults' capacities as trial defendants. *Law and Human Behavior*. 2003. Vol. 27, No. 4. P. 333–363. DOI: https://doi.org/10.1023/A:1024065015717.
32. Kassin S. M., Drizin S. A., Grisso T., Gudjonsson G. H., Leo R. A., Redlich A. D. Police-induced confessions: Risk factors and recommendations. *Law and Human Behavior*. 2010. Vol. 34, No. 1. P. 3–38. DOI: https://doi.org/10.1007/s10979-009-9188-6.
33. Kohlberg L. The Philosophy of Moral Development: Moral Stages and the Idea of Justice. San Francisco : Harper & Row, 1981. 441 p.
34. Kowalski R. M., Giumetti G. W., Schroeder A. N., Lattanner M. R. Bullying in the digital age: A critical review and meta-analysis of cyberbullying research among youth. *Psychological Bulletin*. 2014. Vol. 140, No. 4. P. 1073–1137. DOI: https://doi.org/10.1037/a0035618.
35. Marcia J. E. Development and validation of ego-identity status. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1966. Vol. 3, No. 5. P. 551–558. DOI: https://doi.org/10.1037/h0023281.
36. Moffitt T. E. Adolescence-limited and life-course-persistent antisocial behavior: A developmental taxonomy. *Psychological Review*. 1993. Vol. 100, No. 4. P. 674–701. DOI: https://doi.org/10.1037/0033-295X.100.4.674.
37. Olweus D. Bullying at School: What We Know and What We Can Do. Oxford; Cambridge, MA : Blackwell, 1993. 140 p.
38. Piaget J., Inhelder B. The Psychology of the Child / transl. by H. Weaver. New Yor : Basic Books, 1969.
39. Spear L. P. The adolescent brain and age-related behavioral manifestations. *Neuroscience & Biobehavioral Reviews*. 2000. Vol. 24, No. 4. P. 417–463. DOI: https://doi.org/10.1016/S0149-7634(00)00014-2.

40. Steinberg L. A social neuroscience perspective on adolescent risk-taking. *Developmental Review*. 2008. Vol. 28, No. 1. P. 78–106. DOI: https://doi.org/10.1016/j.dr.2007.08.002.
41. Whittle H., Hamilton-Giachritsis C., Beech A., Collings G. A review of online grooming: Characteristics and concerns. *Aggression and Violent Behavior*. 2013. Vol. 18, No. 1. P. 62–70. DOI: https://doi.org/10.1016/j.avb.2012.09.003.

РОЗДІЛ 4. ПСИХОЛОГІЯ ДОРОСЛОСТІ: ОСОБИСТІСТЬ, СІМ'Я, ПРОФЕСІЯ В ПРАВОВОМУ ВИМІРІ

Ключові поняття: становлення дорослості; рання і середня дорослість; близькість; генеративність; криза середини життя; кристалізований і флюїдний інтелект; життєвий цикл сім'ї; розлучення; конфлікт; медіація; домашнє насильство; кривдник; постраждала особа; цикл насильства; вивчена безпорадність; оцінка ризиків; терміновий заборонний припис; обмежувальний припис; програма для кривдника; вікова крива злочинності; припинення злочинної діяльності; поворотні пункти; професійне становлення; професійна деформація; професійне вигорання; вторинна травматизація.

Дорослість як найтриваліший і порівняно мало досліджений період життя

Сукупна тривалість дитинства, підліткового та юнацького віку становить менше двадцяти років, тоді як дорослість – від завершення юності до старості – триває сорок років і довше. Попри це, названий період тривалий час залишався порівняно мало дослідженим у віковій психології: вважалося, що психіка дорослої людини вже сформована, а розвиток практично припиняється. Як зазначалося в розділі 1, сучасна концепція розвитку впродовж життя відмовилася від цього уявлення [Baltes, 1987]. Відповідно до неї доросла людина продовжує змінюватися: набуває досвіду і мудрості, переосмислює цінності, переживає кризи, адаптується до нових ролей – чоловіка чи дружини, батька чи матері, професіонала, керівника, доньки чи сина, які доглядають за літніми батьками.

У юридичній практиці доросла людина є найчастішим учасником правовідносин: стороною договору, позивачем і відповідачем, свідком, потерпілим, підозрюваним, клієнтом. З дорослою людиною законодавство пов'язує повну дієздатність і повну відповідальність. Водночас і в дорослості наявні вікові особливості, що мають правове значення, – від сімейних криз, які завершуються судовим розглядом, до професійної деформації самих юристів. Зазначені питання становлять предмет цього розділу.

4.1. Дорослість як період життя: загальна характеристика, завдання розвитку, кризи

Юридичні та психологічні критерії дорослості

З юридичного погляду межу дорослості визначено чітко: людина стає дорослою у вісімнадцять років, із досягненням повноліття (ст. 34 ЦК України). З психологічного погляду це питання є складнішим. Дж. Арнетт, вивчаючи, як самі молоді люди розуміють дорослість, звернув увагу на те, що провідними її ознаками для них є не формальні події (закінчення навчання, шлюб, народження дитини), а внутрішні якості: здатність брати відповідальність за себе, самостійно ухвалювати рішення, бути фінансово незалежним. Оскільки в сучасних суспільствах ці якості часто формуються поступово, між 18 і 25 роками, він запропонував виокремлювати період становлення дорослості [Arnett, 2000].

Отже, повноліття є юридично визначеною віковою межею, тоді як дорослішання – процесом, що може тривати й після її досягнення.

Рання дорослість

Ранню дорослість, або молодість (орієнтовно від 20–25 до 35–40 років), характеризують як період найвищої активності в багатьох сферах життя. Фізичні можливості людини в цей час досягають максимальних показників, когнітивні (пізнавальні) процеси функціонують на високому рівні, а провідними завданнями розвитку стають професійне самоствердження, створення сім'ї і народження дітей, формування власного кола стосунків.

Центральним психосоціальним завданням цього періоду Е. Еріксон вважав досягнення **близькості (інтимності)** – здатності до глибоких, взаємних і відповідальних стосунків з іншою людиною, за яких власна ідентичність поєднується з ідентичністю партнера без втрати себе. Нерозв'язаність відповідного психосоціального конфлікту, за Еріксоном, призводить до ізоляції, поверхових стосунків і самотності [Erikson, 1950]. Істотним є те, що, на думку Еріксона, справжня близькість стає можливою лише після формування власної ідентичності: людина з несформованою ідентичністю схильна або розчинятися в партнері, або уникати близькості.

Інший підхід до опису дорослості запропонував Д. Левінсон, який на підставі детальних біографічних інтерв'ю з дорослими чоловіками різних професій описав дорослість як чергування стабільних періодів, коли людина вибудовує певну «структуру життя», і перехідних періодів, коли ця структура переглядається. Серед перехідних періодів він виокремлював перехід до дорослості (приблизно 17–22 роки), так званий перехід тридцяти років, коли людина переоцінює зроблені раніше вибори, і перехід до середньої дорослості (приблизно 40–45 років) [Levinson et al., 1978]. Водночас ці вікові межі не варто розглядати як обов'язкові для всіх: дослідження Левінсона ґрунтувалося на обмеженій вибірці, а сучасні траєкторії дорослішання є значно різноманітнішими.

Середня дорослість

Середня дорослість (орієнтовно від 40 до 60–65 років) для багатьох людей є періодом найбільшої відповідальності і найбільшого впливу. На цей час нерідко припадають пік професійної кар'єри, обіймання керівних посад, піклування про дітей-підлітків чи молодих дорослих і водночас про літніх батьків. Для позначення такої ситуації іноді вживають метафоричний вислів «покоління-сендвіч», що вказує на становище людини між потребами старшого і молодшого поколінь.

Центральним завданням середньої дорослості, за Е. Еріксоном, є **генеративність** – турбота про наступні покоління, прагнення створити те, що залишиться після самої людини: виховати дітей, передати знання учням, зробити внесок у справу, громаду, суспільство. Протилежним полюсом є **застій (стагнація)** – зосередженість на собі, відчуття порожнечі та безплідності життя [Erikson, 1950].

Зміни когнітивної сфери в середній дорослості мають різноспрямований характер. У психології розрізняють **флюїдний** інтелект – здатність швидко обробляти нову інформацію, розв'язувати незнайомі задачі, – та **кристалізований** інтелект – накопичені знання, словниковий запас, досвід, уміння застосовувати знання на практиці. За даними досліджень, окремі показники флюїдного інтелекту, зокрема швидкість обробки інформації, починають поступово знижуватися вже в ранній дорослості, тоді як кристалізований інтелект зберігається і навіть зростає впродовж середньої дорослості [Salthouse, 2009]. Для практики це означає, що досвідчений фахівець середнього віку може поступатися молодшому колезі у швидкості засвоєння нових технологій, проте переважати його в умінні цілісно бачити проблему, передбачати наслідки, ухвалювати зважені рішення.

Криза середини життя у світлі емпіричних досліджень

Уявлення про «кризу середини життя» – раптову переоцінку цінностей, спроби «надолужити втрачене», різкі зміни в сім'ї чи кар'єрі – набуло значного поширення в масовій культурі. Проте результати досліджень дають підстави для стриманіших висновків. Огляд досліджень середньої дорослості, підготовлений М. Лахман, свідчить, що криза в драматичному значенні цього слова не є універсальною: лише меншість дорослих описує свій досвід у середньому віці як кризу, а для багатьох цей період пов'язаний із високим рівнем компетентності, контролю над власним життям і задоволеності ним. Водночас середня дорослість є періодом численних переходів – змін у сім'ї, кар'єрі, здоров'ї, – які можуть ставати джерелом стресу [Lachman, 2004].

Для юридичної практики з цього випливає важливий висновок: поведінку людини середнього віку не варто пояснювати стереотипним посиланням на кризу середини життя. Розлучення, зміна роботи чи конфлікт у сім'ї зазвичай мають конкретні причини, які потрібно з'ясовувати, а не підводити під загальну схему.

Для практики. Дорослі учасники правовідносин переважно мають повну дієздатність і досить високі когнітивні можливості. Проте й у дорослих стрес, утома, сильні емоції, конфлікт інтересів суттєво впливають на сприймання подій, пам'ять і поведінку. Розлучення, втрата роботи, хвороба, загибель близьких – ненормативні кризи, які можуть тимчасово знижувати здатність людини ефективно захищати свої права. Юристові, який працює з людиною в такій ситуації, доцільно враховувати її стан: надавати докладніші пояснення, перевіряти розуміння, давати час на ухвалення рішень.

4.2. Сім'я в житті дорослої людини: шлюб, батьківство, подружні конфлікти, розлучення

Життєвий цикл сім'ї

Однією з провідних сфер життя дорослої людини є сім'я, яка, подібно до окремої людини, проходить певні етапи розвитку. Найчастіше виокремлюють такі етапи життєвого циклу сім'ї: створення подружньої пари і формування спільного життя; народження і виховання маленьких дітей; сім'я з дітьми шкільного віку; сім'я з підлітками; період, коли дорослі діти залишають

батьківський дім; сім'я людей похилого віку. Перехід від одного етапу до іншого потребує перебудови ролей, правил і стосунків, а тому може супроводжуватися кризою. Так, народження першої дитини істотно змінює розподіл часу, обов'язків і ресурсів у парі; підлітковий вік дитини вимагає від батьків поступової відмови від контролю; відокремлення дорослих дітей спонукає подружжя наново вибудовувати стосунки в парі.

Знання цих закономірностей допомагає юристові зрозуміти, чому окремі сімейні конфлікти виникають у певний період життєвого циклу сім'ї і чому вони часто стосуються не лише предмета спору (майна, аліментів, місця проживання дитини), а й глибших питань – розподілу ролей, влади, визнання, пережитих образ.

Подружні конфлікти

Перебудова ролей і стосунків у сім'ї закономірно супроводжується конфліктами, які самі по собі не свідчать про неблагополуччя. Істотнішим є спосіб їх розв'язання подружжям. У психології розрізняють конструктивні конфлікти, у яких сторони обговорюють проблему, враховують інтереси одне одного і шукають рішення, та деструктивні, у яких сторони переходять на особистості, а конфлікт супроводжується приниженням, погрозами, ескалацією і зрештою може перерости в насильство. Тривалі деструктивні конфлікти шкодять не лише подружжю, а й дітям, які стають їхніми свідками або втягуються в них.

Розлучення як психологічний процес

Одним із можливих наслідків затяжних подружніх конфліктів є розлучення. З юридичного погляду воно означає припинення шлюбу та вирішення пов'язаних із ним питань: поділу майна, аліментів, місця проживання дітей і порядку участі у їх вихованні. З психологічного погляду розлучення є тривалим процесом, який зазвичай починається задовго до звернення до суду і продовжується після ухвалення рішення. Цей процес охоплює емоційне відокремлення, переживання втрати, подібне до переживання горя, перебудову ідентичності («хто я тепер?»), економічну реорганізацію життя, а за наявності дітей – необхідність вибудувати нові стосунки з колишнім партнером як із «співбатьком».

Емоційний стан людини під час розлучення – гнів, образа, почуття провини, страх перед майбутнім – часто визначає її поведінку в правовому спорі більшою мірою, ніж раціональний розрахунок. Сторони можуть вдаватися до гострого протистояння з другорядних питань, використовувати судовий розгляд як засіб помсти, залучати до конфлікту дітей. Юрист, який розуміє цю динаміку, здатен допомогти клієнтові відокремити емоції від інтересів і обрати стратегію, що відповідає його реальним цілям, а особливо – інтересам дітей.

З огляду на це в сімейних спорах особливої ваги набуває **медіація** – позасудова добровільна, конфіденційна, структурована процедура, під час якої сторони за допомогою медіатора намагаються врегулювати конфлікт шляхом переговорів (ст. 1 Закону України «Про медіацію»). Медіація дає змогу

колишньому подружжю самостійно домовитися про важливі для них питання, зберегти можливість співпраці в інтересах дітей і зменшити психологічну травматичність розлучення. Водночас медіація не є доречною в ситуаціях домашнього насильства, коли між сторонами існує глибока нерівність сил, а постраждала особа не може вільно відстоювати свої інтереси без ризику для себе.

Поряд із зазначеним варто враховувати, що період розставання та розлучення може бути пов'язаний із підвищеним ризиком насильства. У масштабному дослідженні чинників ризику вбивства жінок їхніми партнерами серед обставин, пов'язаних із підвищеним ризиком, виявилися, зокрема, доступ кривдника до вогнепальної зброї, попередні погрози зброєю, а також розрив стосунків, особливо з партнером, який здійснював жорсткий контроль [Campbell et al., 2003]. Відповідно, заяву людини про намір розлучитися з агресивним партнером юристові та поліцейському доцільно розглядати як підставу приділити особливу увагу питанням безпеки.

Батьківство

Батьківство належить до провідних соціальних ролей дорослості і має як психологічний, так і правовий виміри. Правовий статус батьків визначає Сімейний кодекс України, тоді як психологічна наука описує різні стилі виховання та їхній вплив на розвиток дитини. Класичну типологію батьківського контролю запропонувала американська психологиня Д. Баумрінд [Baumrind, 1966], а згодом дослідники доповнили її ще одним стилем. Зазвичай розрізняють авторитетний стиль (поєднання теплоти й підтримки з чіткими правилами та вимогами), авторитарний (жорсткий контроль без теплоти), поблажливий (теплота без вимог і меж) та нехтувальний (відсутність і теплоти, і контролю). У дослідженнях авторитетний стиль послідовно пов'язують із кращими результатами розвитку дітей, а нехтувальний і жорстокий – із підвищеним ризиком емоційних і поведінкових проблем, у тому числі правопорушень (див. розділ 3). Для юриста ці знання є корисними, зокрема, у справах про позбавлення батьківських прав, визначення місця проживання дитини, а також під час з'ясування умов життя та виховання неповнолітнього правопорушника (ст. 487 КПК України).

4.3. Домашнє насильство: психологія кривдника і постраждалої особи

Правові засади

Як зазначалося, деструктивні сімейні конфлікти можуть переростати в насильство. Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» визначає **домашнє насильство** як діяння (дії або бездіяльність) фізичного, сексуального, психологічного або економічного насильства, що вчиняються в сім'ї чи в межах місця проживання або між родичами, або між колишнім чи теперішнім подружжям, або між іншими особами, які спільно проживають (проживали) однією сім'єю, незалежно від того, чи проживає кривдник у тому самому місці, що й постраждала особа, а також погрози вчинення таких діянь (ст. 1 Закону). **Кривдником** закон називає особу, яка

вчинила домашнє насильство у будь-якій формі, а **постраждалою особою** – особу, яка зазнала домашнього насильства у будь-якій формі.

Законодавство передбачає адміністративну відповідальність за вчинення домашнього насильства (ст. 173-2 КУпАП) і кримінальну – за умисне систематичне вчинення фізичного, психологічного або економічного насильства щодо подружжя чи колишнього подружжя або іншої особи, з якою винний перебуває (перебував) у сімейних або близьких відносинах, що призводить до фізичних або психологічних страждань, розладів здоров'я, втрати працездатності, емоційної залежності або погіршення якості життя потерпілої особи (ст. 126-1 КК України). У 2022 році Україна ратифікувала Конвенцію Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (Стамбульську конвенцію), яка набрала чинності для України 1 листопада 2022 року.

Привертає увагу психологічна насиченість законодавчих формулювань. У законі йдеться про «психологічні страждання», «емоційну залежність», «погіршення якості життя», а психологічне насильство визначено як словесні образи, погрози, приниження, переслідування, залякування та інші діяння, спрямовані на обмеження волевиявлення особи, якщо вони викликали в постраждалої особи побоювання за свою безпеку чи безпеку третіх осіб, спричинили емоційну невпевненість, нездатність захистити себе або завдали шкоди психічному здоров'ю (ст. 1 Закону). Встановлення цих наслідків істотно ускладнюється без розуміння психології насильства, а нерідко потребує й висновку фахівця-психолога.

Динаміка насильства в близьких стосунках

Психологічний зміст наведених законодавчих положень допомагають розкрити моделі, що описують розвиток насильства в близьких стосунках. Однією з найвідоміших серед них є «цикл насильства», запропонований американською психологинею Л. Вокер на основі інтерв'ю з жінками, які пережили насильство [Walker, 1979]. Модель описує повторювану послідовність трьох фаз. Перша – *наростання напруження*: трапляються дрібні інциденти, критика, докори, а постраждала особа намагається «не провокувати» кривдника і пристосовується. Друга – *гострий епізод насильства*: спалах агресії, побиття, погрози, приниження. Третя – *примирення* («медовий місяць»): кривдник кається, обіцяє, що насильство більше не повториться, виявляє увагу і турботу, а постраждала особа сподівається на зміни. Згодом напруження знову наростає, і цикл повторюється, часто зі скороченням фази примирення та посиленням насильства.

Модель Л. Вокер не охоплює всіх випадків, проте є корисною для розуміння того, чому постраждала особа може забирати заяву, примирюватися з кривдником, відмовлятися від показань. Звернення до поліції часто припадає на фазу гострого насильства, а судовий розгляд – на фазу примирення. Без урахування цієї динаміки юрист може помилково витлумачити таку поведінку як свідчення того, що «насильства не було» або що постраждала особа «сама винна».

Чинники, що можуть утримувати постраждалу особу у стосунках із кривдником

Питання про те, чому постраждалі особи не залишають кривдника, нерідко постає не лише в побуті, а й у професійному середовищі. З психологічного погляду виходу з насильницьких стосунків перешкоджають численні чинники. Серед них – *страх*: кривдник погрожує вбити, забрати дітей, і цей страх часто є обґрунтованим, оскільки, як зазначалося, розрив стосунків може підвищувати ризик тяжкого насильства [Campbell et al., 2003]. *Економічна залежність*: відсутність власного житла, доходу, документів, що нерідко є наслідком економічного насильства. *Діти*: бажання зберегти для них «повну сім'ю», страх позбавити їх батька чи матері. *Сором і самозвинувачення*, які посилюються тим, що кривдник роками переконував постраждалу особу в її провині. *Соціальна ізоляція*, яку кривдник цілеспрямовано створює, обмежуючи контакти з рідними і друзями. *Надія на зміни*, яку підтримує фаза примирення. *Емоційна залежність і травматичний зв'язок* з кривдником. Крім того, Л. Вокер, спираючись на концепцію **вивченої безпорадності**, описала стан, за якого людина після багатьох невдалих спроб змінити ситуацію перестає вірити, що її дії можуть на щось вплинути [Walker, 1979].

Особливо вразливими є постраждалі особи, які мають обмежені можливості захистити себе: люди похилого віку, особи з інвалідністю, особи, залежні від кривдника матеріально чи в догляді [Комаринська, 2021; Панасюк, 2024]. Цій проблемі приділено увагу в розділі 5.

Психологія кривдника

Універсального психологічного портрета кривдника дослідники не виокремлюють. Натомість запропоновано різні типології, у яких розрізняють, наприклад, осіб, що вдаються до насильства лише в сім'ї, і тих, для кого насильство є загальною стратегією поведінки, а також осіб із вираженими емоційними розладами та без них. Водночас можна назвати поширені психологічні чинники насильницької поведінки в сім'ї: засвоєння насильницьких моделей поведінки в дитинстві (як свідок або постраждалий); переконання у власному праві контролювати партнера, стереотипні уявлення про ролі чоловіка і жінки; низька толерантність до фрустрації, труднощі з регуляцією гніву; ревнощі і прагнення контролю; зловживання алкоголем чи психоактивними речовинами, яке саме по собі не є причиною насильства, проте часто посилює його.

Кривдникам нерідко властиві певні психологічні механізми, що дають змогу підтримувати позитивне уявлення про себе: мінімізація («я лише штовхнув»), заперечення («нічого не було»), перекладання відповідальності на постраждалу особу («вона сама довела»), посилання на зовнішні обставини («я був п'яний», «на роботі проблеми»). Юристові, який спілкується з кривдником, важливо розпізнавати ці механізми і не піддаватися їхньому впливу.

Законодавство передбачає не лише покарання, а й корекційний вплив на кривдника: **програма для кривдника** – це комплекс заходів, що формується на основі результатів оцінки ризиків та спрямований на зміну насильницької

поведінки кривдника, формування в нього нової, неагресивної психологічної моделі поведінки в приватних стосунках, відповідального ставлення до своїх вчинків та їх наслідків, у тому числі до виховання дітей, на викорінення дискримінаційних уявлень про соціальні ролі та обов'язки жінок і чоловіків (ст. 1 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству»). Суд може покласти на особу, яка вчинила домашнє насильство, обов'язок пройти таку програму як обмежувальний захід (п. 5 ч. 1 ст. 91-1 КК України).

Оцінка ризиків і заходи безпеки

Одним із ключових інструментів реагування на домашнє насильство є **оцінка ризиків** – оцінювання вірогідності продовження чи повторного вчинення домашнього насильства, настання тяжких або особливо тяжких наслідків його вчинення, а також смерті постраждалої особи (ст. 1 Закону). Порядок її проведення затверджено спільним наказом Міністерства соціальної політики України та МВС України від 13.03.2019 № 369/180. Оцінка ризиків ґрунтується на даних досліджень про чинники, пов'язані з ескалацією насильства, і дає поліцейським змогу обґрунтовано вирішувати питання про застосування **термінового заборонного припису** стосовно кривдника – спеціального заходу, що вживається поліцією як реагування на факт домашнього насильства і спрямований на негайне його припинення та усунення небезпеки для життя і здоров'я постраждалих осіб, а також про звернення до суду щодо **обмежувального припису**.

Для практики. Під час роботи з постраждалою від домашнього насильства особою доцільно: забезпечити конфіденційність розмови, без присутності кривдника; уникати звинувачувальних запитань («Чому ви не пішли раніше?»); враховувати, що непослідовність, відмова від заяви, примирення є типовими для динаміки насильства і самі по собі не свідчать про неправдивість; з'ясовувати наявність дітей, які могли бути свідками насильства (вони також є постраждалими – п. 2 ч. 1 ст. 1 Закону); звертати особливу увагу на чинники підвищеного ризику: погрози вбивством, доступ до зброї, намір розірвати стосунки, посилення частоти й тяжкості насильства.

4.4. Вік і злочинна поведінка дорослих

Вікова крива злочинності

Вікові закономірності простежуються й у протиправній поведінці загалом. До найстійкіших із них, установлених кримінологією, належить так звана **вікова крива злочинності**: кількість правопорушень різко зростає в підлітковому віці, досягає піку в пізньому підлітковому та ранньому дорослому віці, а потім поступово зменшується. Т. Хірші та М. Готфредсон, проаналізувавши дані різних країн і періодів, стверджували, що форма цієї кривої вирізняється високою стабільністю і не пояснюється повністю соціальними обставинами [Hirschi, Gottfredson, 1983]. Інші дослідники, зокрема Т. Моффітт, наголошують, що загальна крива поєднує різні траєкторії – масову, обмежену підлітковим віком, і рідкісну стійку [Moffitt, 1993].

Чинники припинення злочинної діяльності

Оскільки більшість молодих правопорушників із часом припиняє протиправну поведінку, важливо з'ясувати, які чинники цьому сприяють. Р. Семпсон і Дж. Лауб, повторно проаналізувавши дані тривалого лонгітюдного дослідження, дійшли висновку, що вирішальну роль відіграють **поворотні пункти** життя дорослої людини, які створюють нові соціальні зв'язки і контроль, насамперед міцний шлюб і стабільна робота [Sampson, Laub, 1993]. Ці події змінюють розпорядок життя людини і коло її спілкування; у неї з'являється те, що вона боїться втратити, і формується нова ідентичність – «чоловік», «батько», «працівник». З психологічного погляду до цього додаються розвиток самоконтролю, розширення часової перспективи та переоцінка цінностей.

Зазначене має безпосереднє практичне значення для юриста. Наведені дані пояснюють, чому покарання, яке руйнує соціальні зв'язки людини (сім'ю, роботу), може перешкоджати припиненню злочинної діяльності, тоді як заходи, що зберігають і зміцнюють такі зв'язки (пробація, допомога в працевлаштуванні, підтримка сім'ї), можуть йому сприяти.

Особливості злочинної поведінки в зрілому віці

Із віком змінюється не лише кількість, а й характер правопорушень. Насильницькі злочини та злочини проти власності, пов'язані з ризиком і фізичною активністю, більш характерні для молоді. У зрілому віці відносно частішими стають правопорушення, для вчинення яких потрібні певна посада, доступ до ресурсів, професійні знання і досвід, – наприклад, службові, економічні злочини, шахрайство. Для дорослого віку характерні також правопорушення у сфері сімейних відносин, зокрема домашнє насильство, і правопорушення, пов'язані зі зловживанням алкоголем. Мотивація злочинної поведінки дорослих зазвичай є більш усвідомленою і спланованою, ніж у підлітків, меншою мірою залежить від групового впливу і частіше пов'язана з корисливими цілями, розв'язанням особистих конфліктів або захистом власного статусу.

Кримінальні правопорушення, вперше вчинені в похилому віці, трапляються рідко. Якщо літня людина, яка раніше не мала конфліктів із законом, раптово починає виявляти нетипову для неї поведінку – агресію, розгальмованість, крадіжки, – доцільно враховувати можливість захворювання, що уражає головний мозок, і потребу в медичному та судово-психіатричному обстеженні. Психологію похилого віку розглянуто в розділі 5.

4.5. Професійне становлення і професійна деформація юриста

Професійне становлення

Поряд із сім'єю важливою сферою життя дорослої людини є професійна діяльність, яка охоплює значну частину дорослого життя і суттєво впливає на особистість. Професійне становлення зазвичай розглядають як послідовність етапів: формування професійних намірів і вибір професії; професійна підготовка; професійна адаптація, коли молодий фахівець засвоює вимоги, норми і

неформальні правила професійної спільноти; первинна і вторинна професіоналізація, коли людина стає самостійним фахівцем, а згодом досягає високого рівня професійної майстерності; нарешті, етап наставництва, коли досвідчений професіонал передає знання молодшим колегам. Останній етап змістовно пов'язаний із генеративністю, описаною Е. Еріксоном.

Юридична професія має низку особливостей, що впливають на особистість фахівця: високу відповідальність за долі людей, роботу в умовах конфлікту і протидії, постійний контакт із людськими стражданнями, насильством, обманом, жорсткі часові обмеження, суворе нормативне регулювання діяльності. Ці особливості сприяють формуванню важливих професійних якостей – принциповості, аналітичності, стресостійкості, здатності критично оцінювати інформацію, – проте за певних умов можуть спричиняти і негативні зміни особистості.

Професійна деформація

Професійною деформацією у юридичній психології називають негативні зміни особистості і поведінки, що виникають під впливом тривалого виконання професійної діяльності та знижують її ефективність. Цій проблемі приділено увагу в підручниках з юридичної психології [див., зокрема: Шепітько, Коновалова, 2019; Максименко, Медведєв, 2018]. Серед проявів професійної деформації юристів, зокрема працівників правоохоронних органів, найчастіше називають: обвинувальний ухил і підозріливість, коли кожна людина сприймається як потенційний правопорушник; формалізм і бюрократизм, коли дотримання процедури стає важливішим за сутність справи; емоційна черствість і цинізм щодо потерпілих; авторитарність і зверхність у спілкуванні; перенесення професійних моделей поведінки на сімейне та особисте життя; правовий нігілізм – зневага до тих самих норм, які фахівець покликаний захищати.

Професійна деформація формується поступово і часто не усвідомлюється самою людиною. Її розвиток залежить від стажу, особливостей діяльності (найбільш ризикованими вважають види діяльності, пов'язані з владними повноваженнями та постійним контактом із правопорушниками), організаційної культури, особистісних рис фахівця і наявності підтримки. З позицій вікової психології до цього варто додати, що на різних етапах кар'єри ризики є різними. Молодий фахівець, зіткнувшись із розбіжністю між ідеалістичними уявленнями і реальністю, може зазнати розчарування і швидко засвоїти цинічні установки досвідченіших колег. Натомість для досвідченого фахівця середнього віку характернішим є ризик закріплення ригідних професійних стереотипів і втрати гнучкості.

Професійне вигорання і вторинна травматизація

Близьким до професійної деформації, проте не тотожним їй явищем є **професійне вигорання**. К. Маслач і С. Джексон, які розробили відому методику його вимірювання, описали вигорання через три складові: емоційне виснаження, деперсоналізацію (знеособлене, цинічне ставлення до людей, з якими працює

фахівець) і редукцію професійних досягнень – відчуття власної неефективності [Maslach, Jackson, 1981]. Вигорання розвивається внаслідок тривалого професійного стресу і є особливо характерним для професій типу «людина – людина», до яких належить і юридична.

Поряд із вигоранням окремий ризик для юристів, які працюють із постраждалими від насильства, воєнних злочинів, катастроф, становить **вторинна (опосередкована) травматизація** – стан, за якого фахівець, постійно стикаючись із розповідями про травматичні події та їх наслідками, сам починає відчувати симптоми, подібні до проявів травматичного стресу: нав'язливі образи, підвищену тривожність, порушення сну, емоційне притуплення. В умовах війни, коли слідчі, прокурори, адвокати, судді щодня працюють із матеріалами про загибель людей, катування, сексуальне насильство, цей ризик є особливо високим.

Профілактика професійної деформації, вигорання і вторинної травматизації передбачає як організаційні заходи (раціональне навантаження, ротацію, супервізію, психологічний супровід, навчання), так і індивідуальні (усвідомлення ризиків, рефлексію власної професійної діяльності, підтримання соціальних зв'язків поза професією, турботу про фізичне і психічне здоров'я, своєчасне звернення по допомогу). Важливою умовою є також професійна культура, у якій звернення по психологічну допомогу не вважається ознакою слабкості.

Висновки до розділу 4

Дорослість – найтриваліший період життя, упродовж якого розвиток людини не припиняється. Повноліття є юридично визначеною віковою межею, тоді як психологічне дорослішання для багатьох людей продовжується до двадцяти п'яти років і довше. Центральними завданнями ранньої дорослості є досягнення близькості, професійне самоствердження і створення сім'ї, середньої – генеративність, турбота про наступні покоління і передавання досвіду.

Когнітивні (пізнавальні) можливості в дорослості змінюються різноспрямовано: окремі показники флюїдного інтелекту поступово знижуються, тоді як кристалізований інтелект зберігається і зростає. Криза середини життя в драматичному значенні не є універсальною: для багатьох людей середня дорослість є періодом високої компетентності, хоча й насиченим переходами, що можуть ставати джерелом стресу.

Сім'я проходить закономірні етапи життєвого циклу, перехід між якими може супроводжуватися кризою. Розлучення є тривалим психологічним процесом, емоційна складова якого часто визначає поведінку сторін у правовому спорі. Медіація може зменшити травматичність розлучення, проте не є доречною в ситуаціях домашнього насильства.

Домашнє насильство має характерну динаміку, яку описує модель циклу насильства. Поведінка постраждалих осіб – примирення, відмова від заяв, непослідовність – значною мірою пояснюється страхом, залежністю, ізоляцією, надією на зміни і сама по собі не свідчить про відсутність насильства. При цьому розрив стосунків може підвищувати ризик тяжкого насильства. Законодавство

передбачає оцінку ризиків, термінові заборонні та обмежувальні приписи, а також програми для кривдників.

Кількість правопорушень досягає піку в пізньому підлітковому і ранньому дорослому віці, а надалі знижується. Припиненню злочинної діяльності сприяють поворотні пункти, що створюють нові соціальні зв'язки, – насамперед шлюб і стабільна робота. Із віком змінюється і характер правопорушень: зростає частка тих, для вчинення яких потрібні посада, ресурси і досвід.

Професійна діяльність юриста формує цінні професійні якості, але за несприятливих умов може спричиняти професійну деформацію, вигорання і вторинну травматизацію. Їх профілактика потребує як організаційних, так і індивідуальних заходів.

Питання для самоконтролю

1. Чим юридичне поняття повноліття відрізняється від психологічного поняття дорослості? Що таке становлення дорослості?
2. Які завдання розвитку характерні для ранньої та середньої дорослості за Е. Еріксоном?
3. Як змінюються флюїдний і кристалізований інтелект у дорослості? Яке значення це має для професійної діяльності?
4. Чи є криза середини життя універсальним явищем? Що свідчать про це дослідження?
5. Назвіть етапи життєвого циклу сім'ї. Чому переходи між ними можуть супроводжуватися кризами?
6. Розкрийте психологічний зміст розлучення. У яких випадках медіація в сімейних спорах доречна, а в яких – ні?
7. Як визначається домашнє насильство в законодавстві України? Які його форми ви знаєте?
8. Охарактеризуйте модель циклу насильства Л. Вокер. Як знання цієї моделі допомагає юристу оцінювати поведінку постраждалої особи?
9. Чому постраждалі особи часто не залишають кривдника? Що таке вивчена безпорадність?
10. Які психологічні механізми характерні для кривдника? Що таке програма для кривдника?
11. Що таке оцінка ризиків домашнього насильства? Які чинники свідчать про підвищений ризик?
12. Що таке вікова крива злочинності? Які чинники сприяють припиненню злочинної діяльності?
13. Що таке професійна деформація юриста? Назвіть її прояви та чинники.
14. Чим професійне вигорання відрізняється від вторинної травматизації? Як їм запобігати?

Практичні завдання та кейси до розділу 4

Завдання 1. «Самі розберуться». Поліцейські втретє за пів року виїжджають за викликом Оксани, яку б'є чоловік. Щоразу за кілька днів вона просить не притягати його до відповідальності: «Він вибачився, обіцяв, що

більше не буде». Один із поліцейських каже напарникові: «Якби їй було справді погано, давно пішла б. Самі розберуться».

Запитання. 1) Поясніть поведінку Оксани за допомогою моделі циклу насильства. 2) Які чинники можуть утримувати її в цих стосунках? 3) У чому помилка поліцейського з погляду психології та закону? 4) Які інструменти реагування передбачає законодавство (оцінка ризиків, терміновий заборонний припис, обмежувальний припис, ст. 173-2 КУпАП, ст. 126-1 КК України)? 5) Як зміниться оцінка ситуації, якщо в сім'ї є семирічна дитина, яка бачить ці сцени?

Завдання 2. Клієнт у стані «війни». До адвоката звернувся Андрій, який розлучається з дружиною: «Хочу, щоб вона залишилася ні з чим. І дітей заберу – хай знає». Діти (6 і 11 років) проживають з матір'ю; фактів насильства чи неналежного догляду немає.

Запитання. 1) Які психологічні процеси, характерні для розлучення, проявляються в позиції клієнта? 2) Як адвокат може допомогти клієнтові відокремити емоції від реальних інтересів? 3) Чи доречна в цій ситуації медіація? За яких обставин вона була б недоречною? 4) Як вік кожної дитини впливає на врахування її думки (ст. 160, 171 СК України)?

Завдання 3. Поворотний пункт. Двадцятишестирічний Сергій двічі був засуджений за крадіжки, вчинені у віці 17 і 19 років. Останні чотири роки не порушує закон: одружився, працює автослюсарем, виховує доньку.

Запитання. 1) Як концепція поворотних пунктів Р. Семпсона і Дж. Лауба пояснює зміну поведінки Сергія? 2) Як ця історія узгоджується з віковою кривою злочинності і таксономією Т. Моффітт? 3) Які практичні висновки з цього випливають для вибору покарання і заходів ресоціалізації молодих правопорушників?

Завдання 4. Дванадцять років стажу. Слідча Ірина працює дванадцять років. Колеги помічають, що вона стала різкою з потерпілими («усі вони щось приховують»), удома розмовляє з дітьми «як на допиті», останнім часом погано спить і каже, що «нічого вже не відчуває», переглядаючи матеріали про загиблих.

Запитання. 1) Які прояви свідчать про професійну деформацію, які – про професійне вигорання, а які – про можливу вторинну травматизацію? 2) Які чинники могли сприяти розвитку цих станів? 3) Які організаційні та індивідуальні заходи профілактики і допомоги доцільні?

Теми для дискусій та аналітичних есе до розділу 4

1. Чому постраждалі від домашнього насильства забирають заяви і як має реагувати на це система правосуддя?
2. Програми для кривдників: покарання, лікування чи перевиховання?
3. Медіація в сімейних спорах: коли вона допомагає, а коли шкодить?
4. Покарання, що руйнує соціальні зв'язки, і покарання, що їх зберігає: погляд із позицій досліджень припинення злочинної діяльності.
5. Професійна деформація юриста: неминучість чи наслідок організаційної культури?
6. Вторинна травматизація фахівців, які документують воєнні злочини: як захистити тих, хто захищає?

Тестові завдання до розділу 4

Оберіть одну правильну відповідь.

1. Період від 18 до 25 років Дж. Арнетт запропонував називати:

а) пізньою юністю; б) кризою ідентичності; в) становленням дорослості; г) ранньою зрілістю.

2. Центральним психосоціальним конфліктом ранньої дорослості, за Е. Еріксоном, є:

а) близькість – ізоляція; б) ідентичність – рольова сплутаність; в) цілісність – відчай; г) працелюбність – почуття неповноцінності.

3. Генеративність – це:

а) здатність швидко обробляти нову інформацію; б) прагнення до близьких стосунків; в) прийняття прожитого життя як цілісного; г) турбота про наступні покоління і прагнення зробити внесок у майбутнє.

4. Кристалізований інтелект у середній дорослості:

а) різко знижується; б) зберігається і може зростати; в) перестає впливати на професійну діяльність; г) повністю залежить від швидкості обробки інформації.

5. Згідно з оглядом досліджень середньої дорослості М. Лахман, криза середини життя:

а) є неминучою для всіх чоловіків; б) настає рівно в сорок років; в) не є універсальною: кризу описує лише меншість дорослих; г) завжди призводить до розлучення.

6. Медіація в сімейному спорі НЕ є доречною, якщо:

а) сторони мають спільних дітей; б) спір стосується поділу майна; в) сторони давно не спілкуються; г) у стосунках сторін має місце домашнє насильство.

7. Модель циклу насильства Л. Вокер описує послідовність фаз:

а) наростання напруження – гострий епізод насильства – примирення; б) заперечення – гнів – прийняття; в) конфлікт – розлучення – примирення; г) контроль – ізоляція – розрив.

8. Статтею 126-1 КК України встановлено відповідальність за:

а) будь-який одноразовий сімейний конфлікт; б) умисне систематичне вчинення фізичного, психологічного або економічного насильства щодо подружжя чи іншої особи, з якою винний перебуває (перебував) у сімейних або близьких відносинах; в) булінг учасника освітнього процесу; г) невиконання батьківських обов’язків.

9. Оцінка ризиків у сфері протидії домашньому насильству – це оцінювання:

а) майнового стану кривдника; б) правдивості показань постраждалої особи; в) вірогідності продовження чи повторного вчинення домашнього насильства та настання тяжких наслідків; г) психічного здоров’я дітей.

10. Терміновий заборонний припис стосовно кривдника виносять:

а) суд; б) прокурор; в) служба у справах дітей; г) уповноважені підрозділи органів Національної поліції України.

11. За Р. Семпсоном і Дж. Лаубом, припиненню злочинної діяльності дорослих найбільше сприяють:

а) суворість покарання; б) міцний шлюб і стабільна робота; в) зміна місця проживання; г) досягнення сорокарічного віку.

12. Складовими професійного вигорання, за К. Маслач і С. Джексон, є:

а) емоційне виснаження, деперсоналізація, редукція професійних досягнень; б) підозріливість, формалізм, авторитарність; в) тривога, страх, паніка; г) регрес, заперечення, проєкція.

Рекомендована література до розділу 4

Нормативно-правові акти

1. Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон від 07.12.1984 № 8073-X. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/8073-10 (дата звернення: 01.10.2026).
2. Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами : міжнар. док. від 11.05.2011 ; ратифіковано Законом України від 20.06.2022 № 2319-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001-11 (дата звернення: 01.10.2026).
3. Кримінальний кодекс України : Закон від 05.04.2001 № 2341-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14 (дата звернення: 01.10.2026).
4. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17 (дата звернення: 01.10.2026).
5. Про затвердження Порядку проведення оцінки ризиків вчинення домашнього насильства : наказ Міністерства соціальної політики України, Міністерства внутрішніх справ України від 13.03.2019 № 369/180. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0333-19 (дата звернення: 01.10.2026).
6. Про запобігання та протидію домашньому насильству : Закон України від 07.12.2017 № 2229-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19 (дата звернення: 01.10.2026).
7. Про медіацію : Закон України від 16.11.2021 № 1875-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-20 (дата звернення: 01.10.2026).
8. Цивільний кодекс України : Закон від 16.01.2003 № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15 (дата звернення: 01.10.2026).

Наукова та навчальна література

9. Комаринська Ю. Психолого-криміналістична характеристика особи потерпілого в кримінальних правопорушеннях, пов’язаних із домашнім насильством. *Юридична психологія*. 2021. № 2 (29). С. 82–90. DOI: https://doi.org/10.33270/03212902.82.
10. Максименко С. Д., Медведєв В. С. Юридична психологія: підручник. Київ: Слово, 2018. 446, [1] с.
11. Панасюк В. Чинники домашнього насильства, вчиненого щодо осіб похилого віку, як вияв девіантної поведінки. *Юридична психологія*. 2024. № 1 (34). С. 126–133. DOI: https://doi.org/10.33270/03243401.126.

12. Шепітько В. Ю., Коновалова В. О. Юридична психологія: підручник. 3-тє вид., перероб. і допов. Харьків : Право, 2019. 285 с.
13. Arnett J. J. Emerging adulthood: A theory of development from the late teens through the twenties. *American Psychologist*. 2000. Vol. 55, No. 5. P. 469–480. DOI: https://doi.org/10.1037/0003-066X.55.5.469.
14. Baltes P. B. Theoretical propositions of life-span developmental psychology: On the dynamics between growth and decline. *Developmental Psychology*. 1987. Vol. 23, No. 5. P. 611–626. DOI: https://doi.org/10.1037/0012-1649.23.5.611.
15. Baumrind D. Effects of authoritative parental control on child behavior. *Child Development*. 1966. Vol. 37, No. 4. P. 887–907. DOI: https://doi.org/10.2307/1126611.
16. Campbell J. C., Webster D., Koziol-McLain J. et al. Risk factors for femicide in abusive relationships: Results from a multisite case control study. *American Journal of Public Health*. 2003. Vol. 93, No. 7. P. 1089–1097. DOI: https://doi.org/10.2105/AJPH.93.7.1089.
17. Erikson E. H. Childhood and Society. New York : W. W. Norton, 1950. 397 p.
18. Hirschi T., Gottfredson M. Age and the explanation of crime. *American Journal of Sociology*. 1983. Vol. 89, No. 3. P. 552–584. DOI: https://doi.org/10.1086/227905.
19. Lachman M. E. Development in midlife. *Annual Review of Psychology*. 2004. Vol. 55. P. 305–331. DOI: https://doi.org/10.1146/annurev.psych.55.090902.141521.
20. Levinson D. J., Darrow C. N., Klein E. B., Levinson M. H., McKee B. The Seasons of a Man's Life. New York: Alfred A. Knopf, 1978. 363 p.
21. Maslach C., Jackson S. E. The measurement of experienced burnout. *Journal of Occupational Behaviour*. 1981. Vol. 2, No. 2. P. 99–113. DOI: https://doi.org/10.1002/job.4030020205.
22. Moffitt T. E. Adolescence-limited and life-course-persistent antisocial behavior: A developmental taxonomy. *Psychological Review*. 1993. Vol. 100, No. 4. P. 674–701. DOI: https://doi.org/10.1037/0033-295X.100.4.674.
23. Salthouse T. A. When does age-related cognitive decline begin? *Neurobiology of Aging*. 2009. Vol. 30, No. 4. P. 507–514. DOI: https://doi.org/10.1016/j.neurobiolaging.2008.09.023.
24. Sampson R. J., Laub J. H. Crime in the Making: Pathways and Turning Points through Life. Cambridge, MA : Harvard University Press, 1993.
25. Walker L. E. The Battered Woman. New York: Harper & Row, 1979.

РОЗДІЛ 5. ПСИХОЛОГІЯ ПОХИЛОГО ВІКУ ТА ГЕРОНТОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ЮРИДИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Ключові поняття: геронтологія; геронтопсихологія; громадяни похилого віку; здорове старіння; селективна оптимізація з компенсацією; цілісність і відчай; швидкість обробки інформації; робоча пам'ять; пам'ять на джерело; соціоемоційна вибірковість; помірні когнітивні порушення; деменція; насильство щодо людей похилого віку; фінансова експлуатація; шахрайство; здатність ухвалювати рішення; заповідальна здатність; неналежний вплив; посмертна експертиза; ейджизм.

Старіння населення: соціальне та юридичне значення

Ще в середині XX століття до похилого віку доживала значно менша частка людей, ніж сьогодні. Зростання тривалості життя стало одним із вагомих досягнень людства, проте водночас поставило перед суспільством низку нових завдань. До них належать забезпечення гідного життя людям, які проживають на пенсії два-три десятиліття, захист тих, хто через хвороби чи самотність стає вразливим, а також запобігання протилежній крайності – позбавленню літніх людей самостійності лише через їхній вік.

Для юриста окреслені завдання мають безпосередній практичний вимір. Люди похилого віку є свідками і потерпілими, зокрема від шахрайства й домашнього насильства; вони укладають договори, оформлюють дарування і заповіти; їхні рішення нерідко оспорюють родичі. В Україні проблема набуває додаткової гостроти через війну: багато літніх людей залишаються в прифронтових громадах, переживають евакуацію і втрату житла, опиняються в ізоляції, без підтримки рідних, які виїхали чи воюють. З огляду на це юристові, який працює з такими людьми, доцільно поєднувати повагу до їхньої автономії з уважністю до можливої вразливості.

Відповідно, у цьому розділі розглянуто психологічні особливості похилого віку та ті правові ситуації, у яких ці особливості набувають істотного значення.

5.1. Старіння і старість: біологічний, психологічний і соціальний виміри. Концепції успішного старіння

Поняття і межі похилого віку

Розгляд психології похилого віку доцільно розпочати з вихідних понять. Старіння вивчає **геронтологія** – комплексна наука про старіння живих організмів, зокрема людини. Її складовими є геріатрія (медицина похилого віку), соціальна геронтологія та **геронтопсихологія**, що досліджує психологічні закономірності старіння і психологію людей похилого віку [Крайніков, 2018]. При цьому слід розрізняти *старіння* – поступовий процес вікових змін, що починається задовго до старості, – і *старість* – завершальний період життя.

Межі похилого віку мають умовний характер. У законодавстві України громадянами похилого віку визнаються особи, які досягли пенсійного віку, встановленого статтею 26 Закону України «Про загальнообов'язкове державне

пенсійне страхування», а також особи, яким до досягнення цього віку залишилося не більш як півтора року (ст. 10 Закону України «Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні»). Цей самий закон забороняє дискримінацію громадян похилого віку в галузі праці, охорони здоров'я, соціального забезпечення, користування житлом та в інших сферах (ст. 2 Закону). Конституція України, своєю чергою, гарантує право на соціальний захист, зокрема у старості (ст. 46 Конституції України). На міжнародному рівні орієнтиром слугують Принципи Організації Об'єднаних Націй щодо людей похилого віку, ухвалені Генеральною Асамблеєю ООН у 1991 році, які групуються навколо п'яти цінностей: незалежності, участі, догляду, реалізації внутрішнього потенціалу і гідності.

Різноманітність старіння

Однією з важливих закономірностей, установлених геронтопсихологією, є **значна індивідуальна різноманітність** старіння. Люди похилого віку відрізняються одне від одного істотно більше, ніж діти одного віку: серед вісімдесятирічних є ті, хто продовжує активно працювати, і ті, хто потребує постійного догляду. Така різноманітність зумовлена спадковістю, способом життя, освітою, перенесеними хворобами, соціальними умовами, психологічними ресурсами особистості. Для юриста з цього випливає важливий висновок: календарний вік людини похилого віку сам по собі дає мало підстав для висновків про її здібності, тому можливості кожної людини доцільно оцінювати індивідуально.

У цьому контексті Всесвітня організація охорони здоров'я пропонує розглядати **здорове старіння** як процес розвитку і підтримання функціональної здатності, що забезпечує благополуччя в похилому віці. Функціональна здатність залежить як від можливостей самої людини, так і від середовища, у якому вона живе: доступного транспорту, житла, послуг, ставлення оточення [World Health Organization, 2015]. Такий підхід зміщує акцент з обмежень самої людини на умови, які дають їй змогу залишатися самостійною.

Психологічні концепції успішного старіння

Психологічні концепції старіння виходять із того, що розвиток не припиняється і в похилому віці. Е. Еріксон вважав центральним завданням цього періоду досягнення **цілісності (інтегрованості)** – прийняття прожитого життя як єдиного цілого, яке мало сенс, з його досягненнями і помилками. Протилежним полюсом є **відчай** – жаль за втраченими можливостями, страх смерті. Чеснотою, що виникає за успішного розв'язання цього конфлікту, Еріксон називав мудрість [Erikson, 1950]. Ця ідея допомагає пояснити, чому літні люди часто прагнуть підбити підсумки життя: упорядкувати майнові справи, скласти заповіт, примиритися з близькими, передати досвід. Такі прагнення є природними і здоровими, проте водночас вони можуть робити людину вразливою до тих, хто має намір скористатися її довірою.

Поряд із цим модель **селективної оптимізації з компенсацією** П. і М. Балтесів, розглянута в розділі 1, пояснює, як люди зберігають ефективність,

попри вікові втрати: вони зосереджуються на найважливіших цілях, оптимізують ресурси і компенсують втрачене іншими засобами [Baltes, Baltes, 1990]. Так, літня людина, у якої погіршилася пам'ять, починає записувати важливе, а та, у якої знизився зір, користується збільшувальним склом і просить читати документи вголос. Такі компенсаторні стратегії доцільно розглядати як ознаку адаптивності, а не неспроможності.

Ще одну важливу закономірність описує **теорія соціоемоційної вибірковості** Л. Карстенсен та співавторів: що коротшою людина сприймає свою часову перспективу, то більше вона цінує емоційно значущі стосунки і то менше прагне нових знайомств та інформації. Відповідно, з віком коло спілкування часто звужується до найближчих людей, а якість цих стосунків набуває більшого значення [Carstensen et al., 1999]. Із цією закономірністю пов'язана й певна вразливість: втрата близьких може залишити людину похилого віку в самотності, а особа, якій вдасться посісти місце близької людини, може здобути на неї значний вплив.

Соціальний вимір старіння

Крім психологічних, похилий вік супроводжується і суттєвими соціальними змінами: виходом на пенсію і втратою професійної ролі, зменшенням доходів, втратою партнера і друзів, зміною стосунків із дорослими дітьми, а нерідко – залежністю від допомоги інших. Ці зміни можуть ставати джерелом стресу, самотності, депресії. Водночас багато людей похилого віку активно беруть участь у житті громади, доглядають онуків, займаються волонтерством. Психологічні особливості міжособистісного спілкування людей похилого віку, що впливають на їхнє соціальне благополуччя, докладно розглянуто в українській науковій літературі [Коваленко, 2015]. Соціальна ізоляція і самотність належать до ключових чинників ризику для здоров'я і благополуччя людей похилого віку, а також, як буде показано далі, для їхньої віктимізації.

5.2. Пізнавальна та емоційно-особистісна сфера людей похилого віку. Нормальне старіння і деменція

Вибірковий характер когнітивних змін у похилому віці

Уявлення про те, що старіння неминуче призводить до втрати розумових здібностей, не відповідає науковим даним. Когнітивні (пізнавальні) зміни в похилому віці мають вибірковий характер. Найбільш помітно знижується **швидкість обробки інформації**: літній людині потрібно більше часу, щоб сприйняти, осмислити й відповісти, і це зниження, як показують дослідження, починається поступово ще задовго до старості [Salthouse, 2009]. Зменшується також обсяг **робочої пам'яті** – здатності утримувати й одночасно обробляти кілька елементів інформації, унаслідок чого складні, багатокомпонентні запитання та документи сприймаються з більшими труднощами. Крім того, погіршується **епізодична пам'ять** – запам'ятовування конкретних подій і деталей, особливо **пам'ять на джерело**: літня людина може пам'ятати сам факт,

але не пам’ятати, звідки вона про нього дізналася – бачила сама, чула від сусідки чи по телебаченню.

Водночас добре зберігаються, а іноді й покращуються **семантична пам’ять** (загальні знання, значення слів), словниковий запас, професійні та побутові навички, а також здатність розуміти людей і життєві ситуації, що спирається на накопичений досвід. Зберігається і здатність до навчання, хоча новий матеріал засвоюється повільніше, причому успішніше тоді, коли він пов’язаний із попереднім досвідом і практичними потребами людини [Помиткін, Рибалка, 2020]. Емоційна регуляція в похилому віці нерідко виявляється навіть ефективнішою, ніж у молодості: літні люди в середньому краще уникають конфліктів, рідше переживають сильні негативні емоції і більше цінують позитивний досвід [Carstensen et al., 1999].

Поряд із когнітивними змінами суттєвий вплив на функціонування мають і **сенсорні зміни** – погіршення зору і слуху. Літня людина зі зниженим слухом може відповідати не по суті, перепитувати або, соромлячись, кивати на знак згоди, не зрозумівши запитання. Ззовні така поведінка може справляти враження розгубленості чи когнітивних порушень, хоча зумовлена вона не когнітивними, а сенсорними обмеженнями.

Нормальне старіння, помірні когнітивні порушення і деменція

Оцінюючи когнітивні зміни в похилому віці, важливо розрізняти три стани. За **нормального старіння** когнітивні зміни помірні й не перешкоджають людині самостійно жити, вести господарство, розпоряджатися фінансами. **Помірні когнітивні порушення** – це стан, за якого когнітивні труднощі (наприклад, проблеми з пам’яттю) помітні самій людині чи оточенню і виявляються під час обстеження, але ще суттєво не обмежують повсякденної самостійності. **Деменція** – синдром набутого стійкого зниження когнітивних функцій (пам’яті, мислення, орієнтування, мовлення, здатності планувати і контролювати свої дії), достатньо вираженого, щоб порушувати самостійне повсякденне життя. Найчастішою причиною деменції є хвороба Альцгеймера; до інших поширених форм належать судинна деменція, деменція з тільцями Леві, лобово-скронева деменція.

Для юриста істотним є те, що діагностика деменції належить до компетенції лікарів (психіатрів, неврологів), а не юриста чи родичів. Водночас юристові доцільно знати ранні ознаки, які можуть свідчити про можливі порушення: повторення тих самих запитань, дезорієнтацію в часі і місці, труднощі з розумінням простих пояснень, незвичні для людини помилки у фінансових справах, різкі зміни поведінки чи особистості. За даними досліджень, здатність самостійно управляти фінансами належить до тих, які починають порушуватися вже на ранніх стадіях хвороби Альцгеймера, що зумовлює підвищену вразливість людини до фінансової експлуатації [Lichtenberg, 2016].

Слід також враховувати, що наявність діагнозу деменції сама по собі ще не означає нездатності людини ухвалювати будь-які рішення. На ранніх стадіях хвороби людина може зберігати здатність розуміти значення багатьох своїх дій,

а її стан може коливатися протягом дня. З огляду на це оцінка здатності має бути індивідуальною і стосуватися конкретного рішення в конкретний момент.

Емоційно-особистісна сфера

Що стосується емоційно-особистісної сфери, то основні риси особистості в дорослому віці відносно стабільні, і в похилому віці людина здебільшого зберігає властиві їй індивідуальні особливості. Різкі зміни характеру – поява підозріливості, агресивності, безтурботності, втрата інтересу до звичних справ – не є нормою старіння і можуть свідчити про захворювання, зокрема про депресію чи деменцію. Депресія в похилому віці часто залишається нерозпізнаною, оскільки її ознаки (втома, порушення сну, зниження апетиту, проблеми з концентрацією) помилково сприймають як звичайні прояви старості. Водночас вона може суттєво впливати на поведінку людини, зокрема на її рішення щодо майна, лікування, власного життя.

Для практики. Ознаки, які не слід помилково сприймати як свідчення когнітивних порушень: повільність відповідей (знижена швидкість обробки інформації); перепитування (можливе зниження слуху); використання записів і нагадувань (компенсаторна стратегія); схильність до розлогих розповідей із відступами (особливість стилю спілкування); утома після тривалої розмови. Ознаки, що потребують уваги і, можливо, залучення фахівців: дезорієнтація в часі, місці, власній особі; нездатність переказати зміст щойно зробленого пояснення; суперечливі рішення щодо того самого питання протягом короткого часу; помітна залежність від певної особи, яка «підказує» відповіді.

5.3. Людина похилого віку як свідок і потерпілий

Сильні сторони і вразливості

Літні свідки мають низку переваг: життєвий досвід, що допомагає правильно розуміти ситуації та мотиви людей, сумлінність і відповідальне ставлення до громадянського обов’язку, а нерідко – більше часу й уважності до того, що відбувається в їхньому оточенні. Водночас вікові зміни сприймання і пам’яті, розглянуті вище, можуть впливати на показання. Так, сенсорні обмеження ускладнюють сприймання деталей події, а зниження епізодичної пам’яті і пам’яті на джерело робить показання менш детальними і підвищує ризик того, що інформація, отримана після події (від сусідів, родичів, із медіа), буде інтегрована у спогад про подію.

Окремої уваги заслуговують дані про впізнання. Метааналіз досліджень, у яких порівнювалася точність упізнання осіб молодшими й старшими дорослими, показав, що літні свідки в середньому менш точні як тоді, коли правопорушник присутній серед осіб, пред’явлених для впізнання, так і тоді, коли його там немає; при цьому вони частіше схильні вказувати на когось, навіть якщо правопорушника серед пред’явлених немає [Erickson et al., 2016]. Наведені дані не свідчать про ненадійність показань літніх людей; з них випливає, що процедуру впізнання за їхньої участі доцільно проводити особливо ретельно: з неупередженим інструктажем (зокрема, важливо попереджати, що правопорушника серед пред’явлених осіб може і не бути), без навідних підказок, із фіксацією впевненості свідка одразу після впізнання.

Свої особливості має і психологічний стан потерпілої людини похилого віку. Пережиті насильство чи шахрайство часто супроводжуються не лише матеріальною шкодою, а й глибоким соромом («як я могла повірити»), втратою довіри до людей, страхом, відчуттям безпорадності. Крім того, літні люди можуть не повідомляти про правопорушення, побоюючись, що їх вважатимуть «немічними» і позбавлять самостійності, або тому, що кривдником є близька людина, від якої вони залежать.

Рекомендації щодо опитування людини похилого віку

Практичні рекомендації ґрунтуються на розглянутих психологічних закономірностях. Передусім доцільно створити умови, що компенсують сенсорні обмеження: добре освітлення, відсутність стороннього шуму, розташування обличчям до співрозмовника; варто також переконатися, що людина має окуляри чи слуховий апарат, якщо користується ними. Говорити рекомендується чітко, у помірному темпі, проте не так, як із дитиною: спрощене, поблажливе мовлення, зменшувальні звертання («бабусю», «дідусю»), розмова із супровідником замість самої людини принижують її і руйнують контакт. Запитання варто ставити по одному, уникаючи складних конструкцій. Починати доцільно з вільної розповіді, не перебиваючи людину, і лише потім переходити до уточнень; навідних запитань слід уникати. Варто передбачити більше часу на відповідь і робити перерви. Наприкінці доцільно коротко підсумувати почуте і попросити підтвердити або виправити його, а важливі пояснення – продублювати письмово.

Поряд із зазначеним варто враховувати і чинник часу. Пам’ять про подію з часом слабшає, а стан здоров’я літньої людини може погіршитися. З огляду на це її доцільно опитати якомога раніше, а показання – належно зафіксувати. Процесуальний закон передбачає можливість допиту свідка чи потерпілого під час досудового розслідування в судовому засіданні, зокрема у випадку тяжкої хвороби особи, а для допиту тяжко хворої особи – і виїзного судового засідання (ст. 225 КПК України).

5.4. Насильство, шахрайство і фінансова експлуатація щодо людей похилого віку

Насильство щодо людей похилого віку

Однією з форм віктимізації людей похилого віку є насильство. Під **насильством щодо людей похилого віку** в міжнародній науковій літературі розуміють одноразові чи повторювані дії або відсутність належних дій у стосунках, що передбачають довіру, які завдають шкоди людині похилого віку або спричиняють їй страждання [Lachs, Pillemer, 2015]. Виокремлюють фізичне, психологічне, сексуальне, фінансове насильство і нехтування потребами (бездоглядність).

Результати досліджень свідчать про значну поширеність цього явища. Систематичний огляд і метааналіз 52 досліджень із 28 країн показав, що протягом року насильства зазнає приблизно кожна шоста людина похилого віку, яка проживає в громаді (узагальнений показник – 15,7 %). Найпоширенішим було психологічне насильство (11,6 %), далі – фінансове (6,8 %), нехтування

потребами (4,2 %), фізичне (2,6 %) і сексуальне (0,9 %) насильство [Yon et al., 2017]. Водночас більшість випадків залишаються невідомими правоохоронним органам.

В українському законодавстві насильство щодо літніх людей у сім'ї охоплюється поняттям домашнього насильства. Привертає увагу те, що економічне насильство законодавець визначає, зокрема, як залишення без догляду чи піклування і перешкоджання в отриманні необхідних послуг з лікування чи реабілітації (п. 4 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству»), що є особливо актуальним для людей похилого віку, залежних від догляду. Крім того, вчинення кримінального правопорушення щодо особи похилого віку, особи з інвалідністю або особи, яка перебуває в безпорадному стані, є обставиною, що обтяжує покарання (п. 6 ч. 1 ст. 67 КК України).

До чинників ризику насильства щодо людей похилого віку дослідники зараховують когнітивні порушення і залежність від догляду, соціальну ізоляцію, спільне проживання з кривдником, а з боку кривдника – залежність від потерпілої людини (фінансову чи житлову), зловживання алкоголем чи наркотиками, психічні розлади, перевантаження доглядом [Lachs, Pillemer, 2015]. Своєю чергою, українські дослідники розглядають домашнє насильство щодо осіб похилого віку як вияв девіантної поведінки, що має свої чинники [Панасюк, 2024], і наголошують, що особи похилого віку є вразливою категорією потерпілих [Панасюк, Комаринська, 2023].

Як зазначалося, насильство щодо людей похилого віку здебільшого залишається латентним. Причинами цього є сором, страх, залежність від кривдника (який нерідко є сином, донькою, онуком), побоювання бути направленим до інтернатного закладу, когнітивні порушення, що не дають змоги повідомити про насильство, а також соціальна ізоляція. З огляду на це юристові, поліцейському, соціальному працівникові варто звертати увагу на такі ознаки, як незрозумілі травми, прояви занедбаності (недоглянутість, голод, відсутність ліків), страх перед певною особою, раптова замкненість, обмеження контактів літньої людини з іншими людьми з боку родича чи доглядальника, незрозумілі фінансові операції.

Шахрайство і фінансова експлуатація

Окремого розгляду потребують майнові посягання. М. Деліема, аналізуючи справи, пов'язані з фінансовою віктимізацією людей похилого віку, запропонувала розрізняти два явища: **фінансову експлуатацію**, яку вчиняють особи, що користуються довірою літньої людини (родичі, доглядальники, знайомі), і **шахрайство**, яке вчиняють сторонні особи. Спираючись на теорію рутинної діяльності, авторка показала, що шахрайство найчастіше відбувалося тоді, коли вразлива літня людина ставала об'єктом посягання шахрая за відсутності «спроможних охоронців» – людей, які могли б застерегти чи втрутитися. На цьому ґрунтується висновок про значення профілактики через зменшення соціальної ізоляції [DeLiema, 2018].

Схеми шахрайства, спрямовані на людей похилого віку, є достатньо відомими: дзвінок нібито від родича, який «потрапив у біду» і терміново потребує грошей; «працівник банку» чи «правоохоронець», який просить повідомити дані картки або перевести гроші на «безпечний рахунок»; пропозиції фіктивних соціальних виплат, «чудодійних» ліків, вигідних інвестицій. Ефективність таких схем зумовлена не наївністю літніх людей, а цілеспрямованим використанням загальнолюдських психологічних механізмів – страху за близьких, довіри до авторитету, ввічливості і небажання образити співрозмовника, штучно створеного дефіциту часу на роздуми, – а також специфічних вразливостей частини людей похилого віку: самотності, недостатньої обізнаності із цифровими технологіями, когнітивних порушень, зокрема ранніх порушень фінансової здатності [Lichtenberg, 2016]. Відповідальність за шахрайство встановлено ст. 190 КК України.

На відміну від шахрайства, фінансова експлуатація з боку близьких часто має прихований характер: родич поступово отримує контроль над пенсією, банківськими картками, змушує оформити довіреність, дарування чи заповіт на свою користь, обмежує контакти літньої людини з іншими родичами. Межа між допомогою та експлуатацією в таких випадках може бути нечіткою, а сама літня людина може не усвідомлювати, що її права порушуються, або не бажати скаржитися на близьких.

Для практики. Ознаки можливої фінансової експлуатації людини похилого віку: раптові значні зняття коштів чи перекази; нові довіреності, договори дарування, зміни в заповіті на користь нової «близької» особи; ізоляція літньої людини від інших родичів і друзів; присутність певної особи під час усіх розмов, особливо коли вона відповідає замість літньої людини; невідповідність між доходами літньої людини та умовами її життя (неоплачені рахунки, відсутність необхідного). Під час нотаріальних дій, укладення договорів, отримання показань важливо поговорити з літньою людиною наодинці.

5.5. Дієздатність, правочини і заповіти в похилому віці. Посмертна судово-психологічна експертиза. Ейджизм у правовій практиці

Презумпція дієздатності

Питання захисту людей похилого віку від зловживань тісно пов’язане з питанням їхньої дієздатності. Як зазначалося в розділі 1, закон не встановлює вікової межі, після досягнення якої людина втрачала б дієздатність. Цивільну дієздатність має фізична особа, яка усвідомлює значення своїх дій та може керувати ними (ч. 1 ст. 30 ЦК України). Обмеження цивільної дієздатності можливе лише за рішенням суду, якщо особа страждає на психічний розлад, який істотно впливає на її здатність усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними (ч. 1 ст. 36 ЦК України), а визнання недієздатною – якщо внаслідок хронічного, стійкого психічного розладу особа не здатна усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними (ч. 1 ст. 39 ЦК України). Отже, похилий вік сам по собі не є підставою для обмеження дієздатності.

Такий підхід узгоджується і з міжнародними стандартами. Конвенція ООН про права осіб з інвалідністю, ратифікована Україною у 2009 році, визнає, що

особи з інвалідністю мають правоздатність нарівні з іншими в усіх аспектах життя, зобов'язує держави надавати їм доступ до підтримки, якої вони можуть потребувати під час реалізації своєї правоздатності, і встановлювати гарантії від зловживань та неналежного впливу, які б орієнтувалися на повагу до прав, волі та переваг особи (ст. 12 Конвенції). Стосовно людей похилого віку з когнітивними порушеннями це означає, що пріоритетом має бути не заміна їхньої волі рішеннями інших, а підтримка в ухваленні власних рішень.

Здатність ухвалювати рішення: психологічні складові

Окремого пояснення потребує питання про те, що означає «усвідомлювати значення своїх дій» стосовно конкретного рішення. У медико-психологічній літературі здатність ухвалювати рішення (наприклад, давати згоду на лікування) зазвичай описують через чотири складові: здатність висловити свій вибір; розуміти суттєву для рішення інформацію; усвідомлювати, як ця інформація стосується саме власної ситуації і які наслідки матиме рішення; міркувати, зважуючи варіанти [Appelbaum, 2007]. Ця модель є корисною і для юриста, оскільки показує, що здатність є не абстрактною властивістю людини, а стосується конкретного рішення. Так, людина може бути здатною оформити дрібний правочин і водночас не бути здатною зрозуміти складний договір довічного утримання.

Заповідальна здатність і неналежний вплив

Зазначене має безпосереднє значення для оцінки заповітів та інших правочинів людей похилого віку. Право на заповіт має фізична особа з повною цивільною дієздатністю; воно здійснюється особисто (ст. 1234 ЦК України). Суд визнає заповіт недійсним, якщо буде встановлено, що волевиявлення заповідача не було вільним і не відповідало його волі (ч. 2 ст. 1257 ЦК України), а правочин, вчинений дієздатною особою в момент, коли вона не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними, може бути визнаний недійсним, у тому числі після її смерті за позовом інших осіб, чиї права порушено (ч. 1 ст. 225 ЦК України).

Отже, у спорах щодо заповітів і правочинів людей похилого віку постають два різні питання. Перше – чи *могла* людина усвідомлювати значення своїх дій і керувати ними (питання здатності). Друге – чи *було* її волевиявлення вільним, тобто чи не перебувала вона під неналежним впливом, тиском, обманом (питання свободи волі). Ці питання взаємопов'язані, проте не тотожні: людина з повністю збереженими когнітивними (пізнавальними) функціями може діяти під тиском, тоді як людина з помірними порушеннями – ухвалити цілком самостійне рішення.

У цьому контексті К. Шулман і співавтори, аналізуючи підходи до оцінювання заповідальної здатності та вразливості до неналежного впливу, звертають увагу на характерні ситуації підвищеного ризику: залежність людини від певної особи, соціальну ізоляцію, когнітивні порушення, депресію, недавню втрату близьких, а також радикальні зміни в заповіті на користь нової особи, яка брала активну участь в оформленні документа [Shulman et al., 2007]. Особливо

складними є ретроспективні, тобто посмертні, оцінки, коли висновок доводиться робити на підставі медичної документації, свідчень інших осіб і документів, складених самою людиною [Shulman et al., 2005].

Посмертна судово-психологічна експертиза

У справах про визнання недійсними правочинів і заповітів після смерті особи, а також у справах про доведення до самогубства суди і слідчі призначають посмертні (ретроспективні) експертизи: психологічні або комплексні психолого-психіатричні. Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень, затверджена наказом Міністерства юстиції України від 08.10.1998 № 53/5, прямо зазначає, що об'єктом психологічної експертизи можуть бути особи не лише малолітні й неповнолітні, а й дорослого та похилого віку, і передбачає, зокрема, питання про те, чи спроможна особа з урахуванням її вікових особливостей, емоційного стану, індивідуально-психологічних властивостей, рівня розумового розвитку та умов мікросоціального середовища (залежність, погроза, омана тощо) усвідомлювати реальний зміст власних дій, повною мірою свідомо керувати ними і передбачати їх наслідки, а також питання про емоційний стан особи в період, що передував її самогубству (розд. VI Інструкції).

Оскільки посмертна експертиза ґрунтується виключно на матеріалах справи, її якість значною мірою залежить від того, наскільки повно юрист зібрав і надав ці матеріали: медичну документацію за тривалий період, свідчення людей, які спілкувалися з особою в різні періоди (не лише зацікавлених родичів, а й лікарів, сусідів, соціальних працівників, нотаріуса), листи, записи, відеозаписи, документи про фінансові операції. Водночас слід враховувати, що висновок експерта про психологічний стан особи є доказом, який оцінюється судом у сукупності з іншими доказами, а вирішення правового питання про дійсність правочину належить суду [Землянська, 2012; Судово-психологічна експертиза, 2024].

Ейджизм у правовій практиці

На завершення доцільно повернутися до поняття **ейджизму**, яке запровадив Р. Батлер, назвавши упередження щодо людей певного віку ще однією формою нетерпимості, поряд із расовою [Butler, 1969]. Нині під ейджизмом розуміють стереотипи, упередження і дискримінацію щодо людей на підставі їхнього віку [World Health Organization, 2021]. За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я, ейджистські установки має приблизно кожна друга людина у світі [World Health Organization, 2021].

У правовій практиці ейджизм може виявлятися у двох протилежних формах. Перша – *знецінення*: показання літньої людини апріорі вважають ненадійними («що вона там могла запам'ятати»), її рішення – ірраціональними, її скарги – «старечими примхами»; з нею розмовляють поблажливо, звертаються до супровідника, а не до неї. Друга – *гіпероніка*: від імені літньої людини ухвалюють рішення, які вона здатна ухвалити сама, обмежують її самостійність «для її ж блага». Обидві форми не узгоджуються з повагою до гідності людини і

принципом рівності перед законом. З огляду на це професійна позиція юриста передбачає ставлення до людини похилого віку як до повноправного суб'єкта права, повагу до її автономії і водночас уважність до ознак вразливості в тих випадках, коли вона дійсно потребує захисту.

Висновки до розділу 5

Старіння є закономірним процесом, що має біологічний, психологічний і соціальний виміри. Однією з найважливіших його особливостей є індивідуальна різноманітність: календарний вік людини похилого віку сам по собі дає мало підстав для висновків про її можливості. Сучасні концепції – здорового старіння, селективної оптимізації з компенсацією, соціоемоційної вибірковості – розглядають похилий вік як період, у якому розвиток триває, а людина активно адаптується до змін.

Когнітивні (пізнавальні) зміни в похилому віці мають вибірковий характер: знижуються швидкість обробки інформації, робоча та епізодична пам'ять, пам'ять на джерело, тоді як семантична пам'ять, досвід і емоційна регуляція здебільшого зберігаються. Нормальне старіння слід відрізняти від помірних когнітивних порушень і деменції; діагностика деменції є компетенцією лікарів, а наявність діагнозу сама по собі не означає нездатності ухвалити будь-яке рішення.

Літні свідки мають як сильні сторони, так і вразливості, зокрема щодо пам'яті на джерело та точності впізнання. З огляду на це опитування людини похилого віку потребує компенсації сенсорних обмежень, повільнішого темпу, відмови від навідних запитань і поблажливого тону, а також своєчасної фіксації показань.

За даними досліджень, насильства зазнає приблизно кожна шоста людина похилого віку, найчастіше – психологічного та фінансового. Більшість випадків залишаються прихованими через сором, залежність від кривдника та ізоляцію. Шахрайство і фінансова експлуатація ґрунтуються на використанні загальнолюдських психологічних механізмів та специфічних вразливостей частини літніх людей; одним із ключових захисних чинників є подолання соціальної ізоляції.

Похилий вік сам по собі не є підставою для обмеження дієздатності. Здатність ухвалювати рішення стосується конкретного рішення в конкретний момент і охоплює вибір, розуміння, усвідомлення наслідків і міркування. У спорах щодо заповітів слід розрізняти питання здатності та свободи волевиявлення. Посмертна судово-психологічна експертиза ґрунтується на матеріалах справи, повнота яких значною мірою залежить від юриста. Протидію ейджизму – як у формі знецінення, так і у формі гіперопіки – доцільно розглядати як складову професійної етики юриста.

Питання для самоконтролю

1. Як законодавство України визначає громадян похилого віку? Які міжнародні принципи щодо людей похилого віку вам відомі?

2. Що означає індивідуальна різноманітність старіння і яке значення вона має для юриста?

3. Розкрийте зміст концепцій здорового старіння, селективної оптимізації з компенсацією та соціоемоційної вибірковості.

4. Які пізнавальні функції з віком знижуються, а які зберігаються?

5. Чим нормальне старіння відрізняється від помірних когнітивних порушень і деменції? Які ознаки можуть свідчити про можливі когнітивні порушення?

6. Які особливості показань літніх свідків слід ураховувати? Як правильно організувати впізнання за участю літнього свідка?

7. Сформулюйте рекомендації щодо спілкування з людиною похилого віку під час опитування.

8. Що таке насильство щодо людей похилого віку? Наскільки воно поширене і чому рідко стає відомим?

9. Чим фінансова експлуатація відрізняється від шахрайства? Які психологічні механізми використовують шахраї?

10. Чому похилий вік не може бути підставою для обмеження дієздатності? Які положення ЦК України і Конвенції про права осіб з інвалідністю це підтверджують?

11. Назвіть складові здатності ухвалювати рішення. Чим питання здатності відрізняється від питання свободи волевиявлення?

12. Що таке посмертна судово-психологічна експертиза? Які матеріали потрібні для її проведення?

13. Що таке ейджизм? У яких формах він може проявлятися в правовій практиці?

Практичні завдання та кейси до розділу 5

Завдання 1. Спірний заповіт. Сімдесятидев’ятирічна Ганна Петрівна після смерті чоловіка жила сама. Останній рік за нею доглядала сусідка, яка поступово обмежила її спілкування з донькою («мамі шкідливо хвилюватися»). За два місяці до смерті Ганна Петрівна склала новий заповіт, залишивши квартиру сусідці. У медичній картці є записи про скарги на пам’ять і діагноз, поставлений неврологом. Донька звернулася до суду.

Запитання. 1) Які два різні питання має розмежувати суд? З якими нормами ЦК України пов’язане кожне з них (ст. 225, ч. 2 ст. 1257)? 2) Чи достатньо записів про скарги на пам’ять, щоб визнати заповіт недійсним? Чому? 3) Які обставини справи належать до ознак підвищеного ризику неналежного впливу? 4) Які матеріали потрібно зібрати для посмертної експертизи і свідчення яких осіб будуть найціннішими? 5) Сформулюйте два-три запитання експертам.

Завдання 2. Допит потерпілої. Вісімдесятидворічна Марія Іванівна перевела шахраям усі заощадження після дзвінка «з банку». Вона погано чує, дуже соромиться того, що сталося, і боїться, що діти «заберуть її до себе». Слідчий планує допитати її у відділку наприкінці робочого дня, швидко, «щоб не втомлювати».

Запитання. 1) Які помилки в плануванні допиту ви бачите? 2) Складіть план опитування з урахуванням сенсорних обмежень і психологічного стану потерпілої. 3) Які психологічні механізми, найімовірніше, використали шахраї? 4) Що слід сказати потерпілій, щоб зменшити почуття сорому і не посилити страх утратити самостійність?

Завдання 3. Тихе насильство. Соціальна працівниця повідомила, що вісімдесятип'ятирічний Микола Степанович, який проживає з онуком, схуд, недоглянутий, не має потрібних ліків. Пенсійною карткою розпоряджається онук, який не пускає сторонніх до квартири і каже: «Дід не при собі, з ним говорити немає сенсу». Сам Микола Степанович на запитання відповідає: «Усе добре, не треба нікого турбувати».

Запитання. 1) Які ознаки насильства і фінансової експлуатації є в цій ситуації? 2) Як вони кваліфікуються відповідно до Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству»? 3) Чому літня людина може заперечувати проблему? 4) Чи можна покладатися на оцінку онука щодо стану діда? Як перевірити її? 5) Які дії мають вчинити поліція і соціальні служби?

Завдання 4. У нотаріуса. До нотаріуса прийшла сімдесятишестирічна жінка у супроводі «племінниці», щоб оформити договір дарування квартири на її користь. На всі запитання відповідає племінниця; жінка лише киває.

Запитання. 1) Які ознаки мають насторожити нотаріуса? 2) Як перевірити, чи розуміє жінка значення правочину? Спирайтеся на чотири складові здатності ухвалювати рішення. 3) Чому важливо поговорити з нею наодинці? 4) Як діяти, не порушуючи презумпції дієздатності і не виявляючи ейджизму?

Теми для дискусій та аналітичних есе до розділу 5

1. Автономія чи захист: як знайти баланс у роботі з людьми похилого віку?
2. Показання літніх свідків: упередження і наукові дані.
3. Чому насильство щодо людей похилого віку залишається «невидимим»?
4. Шахрайство щодо літніх людей: психологічні механізми і можливості профілактики.
5. Заповіт на користь доглядальника: вільне волевиявлення чи неналежний вплив? Як це розмежувати?
6. Посмертна експертиза: можливості та межі ретроспективної оцінки психологічного стану.
7. Ейджизм у правовій сфері: приклади, наслідки, шляхи подолання.

Тестові завдання до розділу 5

Оберіть одну правильну відповідь.

1. Громадянами похилого віку закон визнає:

а) усіх осіб, старших за 55 років; б) лише осіб, які мають інвалідність; в) осіб, які досягли пенсійного віку, а також тих, кому до нього залишилося не більш як півтора року; г) осіб, визнаних судом такими, що потребують догляду.

2. З віком найпомітніше знижується:

а) швидкість обробки інформації; б) словниковий запас; в) загальні знання; г) професійні навички.

3. У похилому віці, як правило, добре зберігається:

а) пам’ять на джерело інформації; б) обсяг робочої пам’яті; в) швидкість реакції; г) семантична пам’ять.

4. Встановлення діагнозу деменції належить до компетенції:

а) нотаріуса; б) лікарів; в) слідчого; г) родичів.

5. Метааналіз досліджень упізнання показав, що літні свідки порівняно з молодшими:

а) точніші, коли правопорушник присутній серед пред’явлених осіб; б) не відрізняються за точністю; в) менш точні і частіше вказують на когось, навіть якщо правопорушника серед пред’явлених немає; г) частіше відмовляються від упізнання.

6. За даними метааналізу досліджень із 28 країн, протягом року насильства зазнає приблизно:

а) кожна шоста людина похилого віку; б) кожна друга людина похилого віку; в) кожна сота людина похилого віку; г) кожна тридцята людина похилого віку.

7. Найпоширенішою формою насильства щодо людей похилого віку, за даними цього метааналізу, є:

а) фізичне; б) сексуальне; в) нехтування потребами; г) психологічне.

8. Фінансова експлуатація відрізняється від шахрайства тим, що її вчиняють:

а) сторонні особи; б) особи, які користуються довірою літньої людини; в) лише юридичні особи; г) лише через інтернет.

9. Похилий вік особи:

а) є підставою для обмеження її цивільної дієздатності; б) є підставою для призначення опікуна; в) сам по собі не є підставою для обмеження дієздатності; г) позбавляє права на заповіт.

10. Правочин, вчинений дієздатною особою в момент, коли вона не усвідомлювала значення своїх дій (ст. 225 ЦК України):

а) є нікчемним з моменту вчинення; б) не може бути оспорений після смерті цієї особи; в) є дійсним, якщо посвідчений нотаріально; г) може бути визнаний судом недійсним, у тому числі після її смерті за позовом осіб, чиї права порушено.

11. До складових здатності ухвалювати рішення належать:

а) вибір, розуміння, усвідомлення наслідків, міркування; б) увага, пам’ять, мислення, мовлення; в) довіра, автономія, ініціативність, працелюбність; г) незалежність, участь, догляд, гідність.

12. Ейджизм – це:

а) вікові зміни пам’яті; б) стереотипи, упередження і дискримінація щодо людей на підставі їхнього віку; в) наука про старіння; г) форма деменції.

Рекомендована література до розділу 5

Нормативно-правові акти

1. Конвенція про права осіб з інвалідністю: міжнар. док. від 13.12.2006 ; ратифіковано Законом України від 16.12.2009 № 1767-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71 (дата звернення: 01.10.2026).
2. Конституція України: Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр (дата звернення: 01.10.2026).
3. Кримінальний кодекс України: Закон від 05.04.2001 № 2341-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14 (дата звернення: 01.10.2026).
4. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17 (дата звернення: 01.10.2026).
5. Принципи Організації Об'єднаних Націй щодо людей похилого віку: додаток до резолюції Генеральної Асамблеї ООН 46/91 від 16.12.1991. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/oldprinc.shtml (дата звернення: 01.10.2026).
6. Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень: наказ Міністерства юстиції України від 08.10.1998 № 53/5. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98 (дата звернення: 01.10.2026).
7. Про запобігання та протидію домашньому насильству: Закон України від 07.12.2017 № 2229-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19 (дата звернення: 01.10.2026).
8. Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні: Закон України від 16.12.1993 № 3721-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3721-12 (дата звернення: 01.10.2026).
9. Цивільний кодекс України: Закон від 16.01.2003 № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15 (дата звернення: 01.10.2026).

Наукова та навчальна література

10. Землянська О. В. Судово-психологічна експертиза: навч. посіб. Харків: Харківський національний університет внутрішніх справ, 2012. 300 с.
11. Коваленко О. Г. Міжособистісне спілкування осіб похилого віку: психологічні аспекти: монографія. Київ: Ін-т обдарованої дитини, 2015. 455 с.
12. Крайніков Е. В. Геронтопсихологія: підручник. Київ: Київський університет, 2018. 231 с.
13. Панасюк В. Чинники домашнього насильства, вчиненого щодо осіб похилого віку, як вияв девіантної поведінки. *Юридична психологія*. 2024. № 1 (34). С. 126–133. DOI: https://doi.org/10.33270/03243401.126.
14. Панасюк В. В., Комаринська Ю. Б. Особи похилого віку як вразлива категорія потерпілих від домашнього насильства. *Київський часопис права*. 2023. № 4. С. 139–145. DOI: https://doi.org/10.32782/klj/2023.4.20.
15. Помиткін Е. О., Рибалка В. В. Геронтопсихологія навчання особистості похилого віку: посібник. Київ: ТАЛКОМ, 2020. 183 с.
16. Судово-психологічна експертиза: наук.-метод. матеріали / Т. М. Єгорова та ін. ; за ред. С. А. Тюлєнєва. Харків: ННЦ «ІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», 2024. 315 с.

17. Appelbaum P. S. Assessment of patients' competence to consent to treatment. *New England Journal of Medicine*. 2007. Vol. 357, No. 18. P. 1834–1840. DOI: https://doi.org/10.1056/NEJMcp074045.
18. Baltes P. B., Baltes M. M. Psychological perspectives on successful aging: The model of selective optimization with compensation. *Successful Aging: Perspectives from the Behavioral Sciences* / ed. by P. B. Baltes, M. M. Baltes. Cambridge: Cambridge University Press, 1990. P. 1–34. DOI: https://doi.org/10.1017/CBO9780511665684.003.
19. Butler R. N. Age-ism: Another form of bigotry. *The Gerontologist*. 1969. Vol. 9, No. 4, Part 1. P. 243–246. DOI: https://doi.org/10.1093/geront/9.4_Part_1.243.
20. Carstensen L. L., Isaacowitz D. M., Charles S. T. Taking time seriously: A theory of socioemotional selectivity. *American Psychologist*. 1999. Vol. 54, No. 3. P. 165–181. DOI: https://doi.org/10.1037/0003-066X.54.3.165.
21. DeLiema M. Elder fraud and financial exploitation: Application of routine activity theory. *The Gerontologist*. 2018. Vol. 58, No. 4. P. 706–718. DOI: https://doi.org/10.1093/geront/gnw258.
22. Erickson W. B., Lampinen J. M., Moore K. N. Eyewitness identifications by older and younger adults: A meta-analysis and discussion. *Journal of Police and Criminal Psychology*. 2016. Vol. 31, No. 2. P. 108–121. DOI: https://doi.org/10.1007/s11896-015-9176-3.
23. Erikson E. H. Childhood and Society. New York: W. W. Norton, 1950. 397 p.
24. Lachs M. S., Pillemer K. A. Elder abuse. *New England Journal of Medicine*. 2015. Vol. 373, No. 20. P. 1947–1956. DOI: https://doi.org/10.1056/NEJMra1404688.
25. Lichtenberg P. A. Financial exploitation, financial capacity, and Alzheimer's disease. *American Psychologist*. 2016. Vol. 71, No. 4. P. 312–320. DOI: https://doi.org/10.1037/a0040192.
26. Salthouse T. A. When does age-related cognitive decline begin? *Neurobiology of Aging*. 2009. Vol. 30, No. 4. P. 507–514. DOI: https://doi.org/10.1016/j.neurobiolaging.2008.09.023.
27. Shulman K. I., Cohen C. A., Hull I. Psychiatric issues in retrospective challenges of testamentary capacity. *International Journal of Geriatric Psychiatry*. 2005. Vol. 20, No. 1. P. 63–69. DOI: https://doi.org/10.1002/gps.1257.
28. Shulman K. I., Cohen C. A., Kirsh F. C., Hull I. M., Champine P. R. Assessment of testamentary capacity and vulnerability to undue influence. *American Journal of Psychiatry*. 2007. Vol. 164, No. 5. P. 722–727. DOI: https://doi.org/10.1176/ajp.2007.164.5.722.
29. World Health Organization. Global report on ageism. Geneva: WHO, 2021. URL: https://www.who.int/publications/i/item/9789240016866 (дата звернення: 01.10.2026).
30. World Health Organization. World report on ageing and health. Geneva: WHO, 2015. 246 p.
31. Yon Y., Mikton C. R., Gassoumis Z. D., Wilber K. H. Elder abuse prevalence in community settings: a systematic review and meta-analysis. *The Lancet Global Health*. 2017. Vol. 5, No. 2. P. e147–e156. DOI: https://doi.org/10.1016/S2214-109X(17)30006-2.

ПИТАННЯ ДЛЯ ПІДСУМКОВОГО КОНТРОЛЮ

1. Предмет і завдання вікової психології. Концепція розвитку впродовж життя.

2. Поняття психічного розвитку, зростання і дозрівання. Властивості психічного розвитку.

3. Значення вікової психології для юридичної практики.

4. Емпіричні методи вікової психології та їх обмеження.

5. Метод поперечних зрізів і лонгітюдний метод. Когортний ефект.

6. Психоаналітичний підхід З. Фрейда і його значення для розуміння поведінки учасників правовідносин.

7. Психосоціальна теорія Е. Еріксона. Статуси ідентичності за Дж. Марсією.

8. Когнітивна теорія Ж. Піаже та її значення для опитування дітей.

9. Культурно-історична теорія Л. Виготського. Провідна діяльність.

10. Теорія морального розвитку Л. Кольберга і правосвідомість.

11. Теорія прив'язаності та її значення для вирішення сімейних спорів.

12. Екологічна теорія У. Бронфенбреннера і профілактика правопорушень неповнолітніх.

13. Види віку. Юридичне значення розбіжності хронологічного і психологічного віку.

14. Вікова періодизація. Період становлення дорослості.

15. Вікові кризи: нормативні й ненормативні. Сензитивні періоди.

16. Інтелектуальна і вольова ознаки у законодавчих формулах дієздатності та осудності.

17. Основні вікові межі в законодавстві України та їх психологічне обґрунтування.

18. Інструменти індивідуалізації правового статусу особи з урахуванням рівня її розвитку.

19. Правова соціалізація і рівні правового мислення. Процедурна справедливість.

20. Психічний розвиток у немовлячому і ранньому віці. Криза трьох років.

21. Психологічна характеристика дошкільного віку. Модель психіки.

22. Психологічна характеристика молодшого шкільного віку.

23. Вікові особливості сприймання і пам'яті дитини та їх вплив на показання.

24. Навіюваність дітей: чинники, що її підвищують. Дезінформаційний ефект.

25. Мовлення дитини і розуміння запитань. Фантазування і неправда в дітей.

26. Правові вимоги до допиту малолітніх і неповнолітніх (ст. 226, 232, 354 КПК України) та їх психологічний зміст.

27. Повторна травматизація. Методика «Зелена кімната» і модель Барнахус.

28. Структуроване опитування дитини: принципи, етапи, типи запитань.

29. Насильство щодо дітей: поняття, форми, психологічні ознаки та їх інтерпретація.

30. Особливості розкриття дітьми інформації про насильство. Віддалені наслідки несприятливого дитячого досвіду.

31. Урахування думки дитини в сімейних спорах. Конфлікт лояльності.

32. Психологічні наслідки війни для дітей різного віку. Опитування дітей, які постраждали внаслідок воєнних дій.

33. Біологічні й пізнавальні зміни в підлітковому віці. Підлітковий егоцентризм.

34. Почуття дорослості. Роль однолітків. Підліткова криза.

35. Рання юність: самовизначення, ідентичність, «негативна ідентичність».

36. Девіантна і делінквентна поведінка: поняття і співвідношення.

37. Таксономія антисоціальної поведінки Т. Моффітт.

38. Чинники ризику і захисні чинники протиправної поведінки неповнолітніх.

39. Мотивація і групова природа правопорушень неповнолітніх.

40. Психологічні особливості неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого. Ризик неправдивих зізнань.

41. Процесуальні гарантії для неповнолітніх (глава 38 КПК України) та їх психологічне обґрунтування.

42. Судово-психологічна експертиза неповнолітніх.

43. Принципи правосуддя щодо неповнолітніх. Примусові заходи виховного характеру.

44. Ювенальна превенція: ознаки ефективної профілактики.

45. Відновне правосуддя і медіація у справах неповнолітніх.

46. Булінг і кібербулінг: поняття, ознаки, відповідальність, психологічні наслідки.

47. Онлайн-грумінг та онлайн-вербування підлітків: психологічні механізми і профілактика.

48. Рання і середня дорослість: завдання розвитку. Криза середини життя.

49. Зміни пізнавальної сфери в дорослості: флюїдний і кристалізований інтелект.

50. Життєвий цикл сім’ї. Психологія розлучення. Медіація в сімейних спорах.

51. Домашнє насильство: поняття, форми, відповідальність.

52. Цикл насильства. Психологія постраждалої особи.

53. Психологія кривдника. Програми для кривдників. Оцінка ризиків і спеціальні заходи протидії домашньому насильству.

54. Вікова крива злочинності. Чинники припинення злочинної діяльності.

55. Професійне становлення юриста. Професійна деформація, вигорання, вторинна травматизація.

56. Старіння і старість. Концепції здорового та успішного старіння.

57. Пізнавальна сфера в похилому віці. Нормальне старіння, помірні когнітивні порушення, деменція.

58. Людина похилого віку як свідок і потерпілий. Правила опитування.

59. Насильство, шахрайство і фінансова експлуатація щодо людей похилого віку.

60. Дієздатність, здатність ухвалювати рішення і заповідальна здатність у похилому віці. Посмертна судово-психологічна експертиза. Ейджизм.

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Терміни, визначення яких містяться в законодавстві, наведено за текстом відповідних нормативно-правових актів (із зазначенням джерела); інші визначення подано в узагальненому вигляді відповідно до змісту посібника.

Булінг (цькування) – психологічне, фізичне, економічне чи сексуальне насильство, тобто будь-яке умисне діяння (дія або бездіяльність), у тому числі із застосуванням засобів електронних комунікацій, яке систематично вчиняється особою стосовно дитини, з якою вони є учасниками одного колективу, або дитиною стосовно іншого учасника одного колективу та яке порушує права, свободи, законні інтереси потерпілої особи та/або перешкоджає виконанню нею визначених законодавством обов'язків (ст. 1 Закону України «Про охорону дитинства»).

Відновне правосуддя – підхід до реагування на правопорушення, зосереджений на відшкодуванні шкоди, завданої потерпілому, усвідомленні правопорушником наслідків своїх дій і відновленні стосунків, зокрема через діалог сторін за участю посередника (медіатора).

Вік психологічний – рівень психічного розвитку особи (пізнавальних можливостей, емоційної зрілості, саморегуляції, особистісних якостей), який може не збігатися з хронологічним віком.

Вік хронологічний (календарний) – час, що минув від народження людини; саме з ним законодавство пов'язує правові наслідки.

Вікова криза – відносно короткий період розвитку, протягом якого відбувається глибока перебудова психіки і стосунків людини з оточенням, пов'язана з появою нових потреб і можливостей; розрізняють нормативні та ненормативні кризи.

Вікова періодизація – поділ життя людини на якісно своєрідні періоди на основі певних критеріїв (провідної діяльності, психосоціальних завдань, рівня інтелектуального розвитку тощо).

Вікова психологія – галузь психології, що вивчає закономірності психічного розвитку людини впродовж усього життя.

Вторинна (повторна) травматизація – 1) завдання психологічної шкоди постраждалій особі внаслідок неналежних дій під час процесуальних та інших процедур (зокрема багаторазових опитувань); 2) опосередкована травматизація фахівця, який систематично працює з матеріалами про травматичні події.

Громадяни похилого віку – особи, які досягли пенсійного віку, встановленого статтею 26 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування», а також особи, яким до досягнення зазначеного пенсійного віку залишилося не більш як півтора року (ст. 10 Закону України «Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні»).

Девіантна поведінка – поведінка, що відхиляється від прийнятих у суспільстві соціальних норм (правових, моральних, медичних тощо).

Дезінформаційний ефект – вбудовування в спогад про подію інформації, отриманої після неї (з навідних запитань, розмов з іншими особами, медіа), яка згодом сприймається як власне враження.

Делінквентна поведінка – протиправна поведінка (передусім неповнолітніх), що порушує правові норми; різновид девіантної поведінки.

Деменція – синдром набутого стійкого зниження пізнавальних функцій (пам'яті, мислення, орієнтування, мовлення, планування), достатньо вираженого, щоб порушувати самостійне повсякденне життя; встановлюється лікарями.

Дитина – особа віком до 18 років (повноліття), якщо згідно з законом, застосовуваним до неї, вона не набуває прав повнолітньої раніше (ст. 1 Закону України «Про охорону дитинства»).

Домашнє насильство – діяння (дії або бездіяльність) фізичного, сексуального, психологічного або економічного насильства, що вчиняються в сім'ї чи в межах місця проживання або між родичами, або між колишнім чи теперішнім подружжям, або між іншими особами, які спільно проживають (проживали) однією сім'єю, але не перебувають (не перебували) у родинних відносинах чи у шлюбі між собою, незалежно від того, чи проживає (проживала) особа, яка вчинила домашнє насильство, у тому самому місці, що й постраждала особа, а також погрози вчинення таких діянь (ст. 1 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству»).

Ейджизм – стереотипи, упередження і дискримінація щодо людей на підставі їхнього віку.

Жорстоке поводження з дитиною – будь-які форми фізичного, психологічного, сексуального або економічного насильства над дитиною, зокрема домашнього насильства, насильства за ознакою статі, булінгу (цькування), мобінгу (цькування), а також будь-які незаконні угоди стосовно дитини, зокрема вербування, переміщення, переховування, передача або одержання дитини, вчинені з метою експлуатації, з використанням обману, шантажу чи уразливого стану дитини (ст. 1 Закону України «Про охорону дитинства»).

Забезпечення найкращих інтересів дитини – дії та рішення, що спрямовані на задоволення індивідуальних потреб дитини відповідно до її віку, статі, стану здоров'я, особливостей розвитку, життєвого досвіду, родинної, культурної та етнічної належності та враховують думку дитини, якщо вона досягла такого віку і рівня розвитку, що може її висловити (ст. 1 Закону України «Про охорону дитинства»).

Здатність ухвалювати рішення – здатність особи щодо конкретного рішення висловити свій вибір, розуміти суттєву інформацію, усвідомлювати її значення для власної ситуації та міркувати, зважуючи варіанти.

«Зелена кімната» – методика і спеціально облаштоване приміщення для опитування дитини, яка постраждала від кримінального правопорушення або стала його свідком, в умовах, що мінімізують повторну травматизацію (з окремою кімнатою для спостереження і відеофіксацією).

Зона найближчого розвитку – відстань між тим, що дитина може зробити самостійно, і тим, що вона здатна виконати за допомогою дорослого чи досвідченішого однолітка (Л. Виготський).

Ідентичність – відносно цілісне і стійке уявлення людини про себе, свої цінності, цілі та ролі; формується переважно в підлітковому і юнацькому віці (Е. Еріксон).

Кривдник – особа, яка вчинила домашнє насильство у будь-якій формі (ст. 1 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству»).

Малолітня особа – дитина до досягнення нею чотирнадцяти років (ст. 6 СК України; ст. 31 ЦК України).

Медіація – позасудова добровільна, конфіденційна, структурована процедура, під час якої сторони за допомогою медіатора (медіаторів) намагаються запобігти виникненню або врегулювати конфлікт (спір) шляхом переговорів (ст. 1 Закону України «Про медіацію»).

Модель психіки (теорія розуму) – розуміння того, що інші люди мають власні думки, наміри, бажання і переконання, які можуть відрізнятися від власних і від дійсності.

Навіюваність – ступінь, у якому на запам'ятовування, збереження, пригадування та повідомлення про подію впливають зовнішні чинники (запитання, очікування, тиск, заохочення).

Неповнолітня особа – дитина у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років (ст. 6 СК України; ст. 32 ЦК України).

Новоутворення – нова психічна якість, що вперше виникає в певному віці і визначає подальший розвиток.

Обмежувальний припис стосовно кривдника – встановлений у судовому порядку захід тимчасового обмеження прав чи покладення обов'язків на особу, яка вчинила домашнє насильство, спрямований на забезпечення безпеки постраждалої особи (ст. 1 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству»).

Онлайн-грумінг – встановлення дорослою особою за допомогою інтернету довірливих стосунків із дитиною з метою вчинення щодо неї дій сексуального характеру, отримання інтимних зображень або зустрічі.

Осудність – стан особи, яка під час вчинення кримінального правопорушення могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) і керувати ними (ч. 1 ст. 19 КК України).

Оцінка ризиків – оцінювання вірогідності продовження чи повторного вчинення домашнього насильства, настання тяжких або особливо тяжких наслідків його вчинення, а також смерті постраждалої особи (ст. 1 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству»).

Постраждала дитина – особа, яка не досягла 18 років та зазнала домашнього насильства у будь-якій формі або стала свідком (очевидцем) такого насильства (ст. 1 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству»).

Прив'язаність – стійкий емоційний зв'язок дитини з людиною, яка про неї піклується, що забезпечує дитині відчуття безпеки (Дж. Боулбі).

Примусові заходи виховного характеру – передбачені ч. 2 ст. 105 КК України заходи, що застосовуються судом до неповнолітнього: застереження; обмеження дозвілля і встановлення особливих вимог до поведінки; передача під нагляд батьків чи осіб, які їх заміняють, педагогічного або трудового колективу чи окремих громадян; покладення обов'язку відшкодування заподіяних майнових збитків (з п'ятнадцяти років); направлення до спеціальної навчально-виховної установи (не більше трьох років).

Провідна діяльність – діяльність, яка в певному віковому періоді найбільшою мірою визначає психічний розвиток дитини (Д. Ельконін).

Професійна деформація – негативні зміни особистості і поведінки фахівця, що виникають під впливом тривалого виконання професійної діяльності та знижують її ефективність.

Професійне вигорання – стан, що розвивається внаслідок тривалого професійного стресу і характеризується емоційним виснаженням, деперсоналізацією та редукцією професійних досягнень.

Психічний розвиток – закономірні, спрямовані та відносно незворотні якісні зміни психіки, внаслідок яких виникають нові психічні утворення і нові способи взаємодії людини зі світом.

Сензитивний період – період, коли психіка особливо чутлива до певних впливів і певна функція розвивається найлегше.

Соціальна ситуація розвитку – своєрідне для кожного віку співвідношення між людиною та її соціальним оточенням, що визначає зміст і напрям розвитку (Л. Виготський).

Терміновий заборонний припис стосовно кривдника – спеціальний захід протидії домашньому насильству, що вживається уповноваженими підрозділами органів Національної поліції України як реагування на факт домашнього насильства та спрямований на негайне припинення домашнього насильства, усунення небезпеки для життя і здоров'я постраждалих осіб та недопущення продовження чи повторного вчинення такого насильства (ст. 1 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству»).

Фінансова експлуатація людини похилого віку – неправомірне використання коштів, майна чи інших ресурсів людини похилого віку особою, яка користується її довірою (родичем, доглядальником, знайомим).

Цивільна дієздатність фізичної особи – здатність особи своїми діями набувати для себе цивільних прав і самостійно їх здійснювати, а також здатність своїми діями створювати для себе цивільні обов'язки, самостійно їх виконувати та нести відповідальність у разі їх невиконання; її має фізична особа, яка усвідомлює значення своїх дій та може керувати ними (ст. 30 ЦК України).

ДОДАТКИ

Додаток А

Основні вікові межі в законодавстві України (за галузями права)

станом на 1 жовтня 2026 року

Галузь	**Вік**	**Правові наслідки (норма)**
Цивільне право	народження	виникнення цивільної правоздатності (ст. 25 ЦК України)
	до 14 років	часткова цивільна дієздатність малолітньої особи; не несе відповідальності за завдану шкоду (ст. 31 ЦК України); шкоду відшкодовують батьки, опікун (ст. 1178 ЦК України)
	14–18 років	неповна цивільна дієздатність неповнолітньої особи (ст. 32 ЦК України); самостійна цивільна відповідальність, субсидіарно – батьки, піклувальник (ст. 33, 1179 ЦК України); вільний вибір місця проживання (ч. 2 ст. 29 ЦК України)
	16 років	можливість надання повної цивільної дієздатності (ст. 35 ЦК України)
	18 років	повна цивільна дієздатність (ст. 34 ЦК України); право на заповіт (ст. 1234 ЦК України)
Сімейне право	до 14; 14–18 років	малолітня дитина; неповнолітня дитина (ст. 6 СК України)
	будь-який вік, якщо дитина може висловити думку	право бути вислуханою у спорах щодо виховання, місця проживання, позбавлення батьківських прав (ст. 171 СК України); згода на усиновлення (ст. 218 СК України)
	10 років	місце проживання визначається за спільною згодою батьків і самої дитини (ч. 2 ст. 160 СК України)
	14 років	якщо батьки проживають окремо, місце проживання визначається дитиною самою (ч. 3 ст. 160 СК України)

	16; 18 років	право на шлюб за рішенням суду (ч. 2 ст. 23 СК України); шлюбний вік (ст. 22 СК України)
Кримінальне право	14 років	відповідальність за вичерпний перелік кримінальних правопорушень (ч. 2 ст. 22 КК України)
	16 років	загальний вік кримінальної відповідальності (ч. 1 ст. 22 КК України)
	до 18 років	вчинення правопорушення неповнолітнім – обставина, що пом'якшує покарання (п. 3 ч. 1 ст. 66 КК України); особливості відповідальності та покарання (ст. 97–108 КК України); обов'язок відшкодування збитків як виховний захід – з 15 років (п. 4 ч. 2 ст. 105 КК України)
	малолітня дитина; особа похилого віку (потерпілі)	вчинення кримінального правопорушення щодо них – обставина, що обтяжує покарання (п. 6 ч. 1 ст. 67 КК України)
Кримінальне процесуальне право	до 18 років (свідок, потерпілий)	допит у присутності законного представника, педагога або психолога; не більше 1 години без перерви і 2 годин на день (ст. 226 КПК України); можливість допиту в режимі відеоконференції (ст. 232, 354 КПК України)
	до 16 років	не попереджаються про кримінальну відповідальність за відмову від показань і завідомо неправдиві показання (ч. 3 ст. 226, ч. 2 ст. 354 КПК України); участь законного представника, педагога чи психолога в допиті підозрюваного (ст. 491 КПК України)
	до 18 років (підозрюваний, обвинувачений)	спеціально уповноважений слідчий, дізнавач; урахування вікових та психологічних особливостей (ст. 484 КПК України); допит у присутності захисника (ст. 490 КПК України);

		з’ясування рівня розвитку, умов життя та виховання (ст. 485, 487 КПК України); психологічна та комплексна психолого-психіатрична експертиза (ст. 486 КПК України)
Адміністративне право	16 років	вік адміністративної відповідальності (ст. 12 КУпАП); до осіб 16–18 років – заходи впливу, а за окремі правопорушення – відповідальність на загальних підставах (ст. 13 КУпАП)
	до 16 років	за булінг, вчинений малолітніми або неповнолітніми віком 14–16 років, стягнення накладається на батьків або осіб, які їх замінюють (ст. 173-4 КУпАП)
Трудове право	14; 15; 16 років	легка робота у вільний від навчання час за згодою одного з батьків; прийняття на роботу як виняток за згодою одного з батьків; загальний вік прийняття на роботу (ст. 188 КЗпП України)
Конституційне право	18 років	право голосу на виборах і референдумах (ст. 70 Конституції України)
Право соціального захисту	пенсійний вік	статус громадянина похилого віку (ст. 10 Закону України «Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні»)

Додаток Б

Пам’ятка: опитування дитини

До опитування

1. З’ясуйте вік, рівень розвитку, особливості мовлення і стан здоров’я дитини, а також те, кому і за яких обставин вона вперше розповіла про подію.

2. Заплануйте одне опитування з відеофіксацією замість кількох; за можливості використайте «зелену кімнату» або центр за моделлю Барнахус.

3. Забезпечте участь законного представника, педагога або психолога, а за потреби – лікаря (ст. 226 КПК України). Переконайтеся, що присутні дорослі не зацікавлені в певному змісті показань і не чинитимуть тиску на дитину.

4. Оберіть час, коли дитина не втомлена і не голодна. Пам’ятайте про граничну тривалість: не більше однієї години без перерви і двох годин на день.

Під час опитування

5. Представтеся і простими словами поясніть, навіщо зустріч. Скажіть дитині, що можна відповісти «не знаю» і «не розумію», а також виправити дорослого, якщо він помилився.

6. Почніть із розмови на нейтральну тему, щоб дитина звикла до вас і до розгорнутих відповідей.

7. Основну інформацію отримуйте за допомогою відкритих запрошень: «Розкажи мені все про…», «А що було далі?».

8. Уточнюйте, спираючись на слова самої дитини. Не називайте першим підозрюваного і не описуйте подію.

9. Запитання з варіантами відповіді чи з відповіддю «так/ні» ставте лише наприкінці і знову запрошуйте до розповіді.

10. Не повторюйте того самого запитання, якщо відповідь вам не подобається; не хваліть і не засуджуйте зміст відповідей.

11. Не вимагайте точних дат, тривалості й кількості подій від дошкільника і молодшого школяра.

12. Стежте за станом дитини, робіть перерви, зупиніться, якщо дитина виснажена або сильно засмучена.

Чого слід уникати

13. Ставити навідні запитання («Він тебе вдарив, так?»).

14. Тиснути, обіцяти винагороду, посилатися на слова інших («Твій брат уже все розповів»).

15. Пропонувати пофантазувати чи вгадати («Подумай, що могло статися»).

16. Звинувачувати дитину або виявляти недовіру («Чому ти мовчала?», «Ти точно не вигадуєш?»).

Після опитування

17. Подякуйте дитині за участь, а не за зміст розповіді. Запитайте, чи хоче вона щось додати або запитати. Завершіть розмову на нейтральній темі.

Додаток В

Пам’ятка: спілкування з людиною похилого віку

1. Виходьте з презумпції дієздатності: вік сам по собі не свідчить про зниження здатності розуміти і вирішувати.

2. Створіть умови, що компенсують сенсорні обмеження: добре освітлення, тиша, розташування обличчям до співрозмовника; переконайтеся, що людина має окуляри і слуховий апарат, якщо користується ними.

3. Звертайтеся на ім’я та по батькові. Не вживайте зменшувальних звертань і поблажливого тону. Розмовляйте з самою людиною, а не з її супровідником.

4. Говоріть чітко, у помірному темпі, простими реченнями. Ставте одне запитання за раз.

5. Почніть із вільної розповіді і не перебивайте. Навідних запитань уникайте.

6. Дайте більше часу на відповідь, робіть перерви.

7. Наприкінці підсумуйте почуте і попросіть підтвердити або виправити. Важливі пояснення дублюйте письмово, великим шрифтом.

8. Поговоріть із людиною наодинці, особливо якщо йдеться про майно, правочини чи можливе насильство.

9. Будьте уважні до ознак можливої вразливості: дезорієнтації, нездатності переказати щойно почуте, страху перед певною особою, залежності від людини, яка «відповідає замість неї».

10. Опитуйте якомога раніше і належно фіксуйте показання; за тяжкої хвороби можливий допит під час досудового розслідування в судовому засіданні (ст. 225 КПК України).

11. Зменшуйте почуття сорому в потерпілих від шахрайства: поясніть, що шахраї використовують прийоми, які діють на людей будь-якого віку.

Додаток Г

Орієнтовні питання для судово-психологічної експертизи з урахуванням віку підекспертної особи

Сформульовано за розділом VI Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень, затвердженої наказом Міністерства юстиції України від 08.10.1998 № 53/5. Перелік є орієнтовним; питання уточнюються залежно від обставин справи. Питання права (осудність, вина, дійсність правочину) перед експертом-психологом не ставляться.

Щодо неповнолітніх підозрюваних, обвинувачених

1. Чи має підекспертна особа відхилення у психічному розвитку, які не є виявами психічного захворювання? Якщо має, то якими саме є ці ознаки?

2. Чи здатна підекспертна особа з урахуванням рівня її розумового розвитку та індивідуально-психологічних особливостей розуміти характер і фактичний зміст власних дій, керувати ними та передбачати їх наслідки?

3. Чи могли індивідуально-психологічні особливості підекспертної особи суттєво вплинути на її поведінку під час скоєння нею протиправних дій?

4. Який індивідуально-рольовий статус має підекспертна особа у злочинній групі (лідер, підвладний, ведений тощо)?

Щодо малолітніх і неповнолітніх свідків та потерпілих

5. Чи здатна підекспертна особа з урахуванням її емоційного стану, індивідуально-психологічних особливостей та рівня розумового розвитку правильно сприймати обставини, що мають значення у справі, і давати про них відповідні показання?

6. Чи має підекспертна особа індивідуально-психологічні особливості, що суттєво вплинули на характер її свідчень у справі?

7. Чи здатна підекспертна особа, виходячи з рівня її розумового розвитку, індивідуально-психологічних особливостей і емоційного стану, правильно розуміти характер та значення скоюваних з нею дій та здійснювати опір (у справах про статеві злочини)?

У сімейних спорах щодо дітей

8. Яким чином сімейна ситуація, індивідуально-психологічні особливості батьків, особливості їх виховної поведінки впливають на емоційний стан, психічний розвиток та відчуття благополуччя дитини?

9. Чи має залежність оцінка сімейної ситуації дитиною від впливу з боку батьків та інших дорослих?

Щодо осіб дорослого і похилого віку (зокрема в посмертних експертизах)

10. Чи спроможна підекспертна особа з урахуванням її вікових особливостей, емоційного стану, індивідуально-психологічних властивостей, рівня розумового розвитку та умов мікросоціального середовища (залежність, погроза, омана тощо) усвідомлювати реальний зміст власних дій та повною мірою свідомо керувати ними і передбачати їх наслідки?

11. У якому емоційному стані перебувала підекспертна особа в період, який передував її самогубству?

12. Чи вплинули (і яким чином) індивідуальні властивості психічних процесів підекспертної особи (пам’ять, увага, сприймання, мислення, особливості емоційних реакцій) чи функціонування сенсорних процесів (зір, слух тощо) на адекватність сприйняття нею особливостей та змісту ситуації, на їх відтворення у показаннях?

Додаток Д

Ознаки, що потребують уваги юриста (контрольні переліки)

Жодна з наведених ознак сама по собі не є доказом насильства чи нездатності особи. Їх наявність – підстава для уважнішої перевірки та залучення фахівців.

1. Можливе насильство щодо дитини

– регрес у поведінці (повернення до поведінки, характерної для молодшого віку);

– нові страхи, порушення сну, психосоматичні скарги;

– різка зміна поведінки: замкненість або агресивність, зниження успішності;

– страх перед певною людиною, небажання повертатися додому;

– сексуалізована поведінка або обізнаність, не властиві вікові;

– у підлітків – самоушкодження, втечі з дому, вживання психоактивних речовин;

– незрозумілі травми, ознаки занедбаності.

2. Можливий вплив дорослого на показання чи думку дитини

– недитяча лексика, завчені формулювання;

– дослівний збіг висловів дитини з висловами одного з дорослих;

– неспроможність навести конкретні приклади і подробиці;

– зміна змісту розповіді після спілкування з певною особою;

– багаторазові попередні «опитування» дитини родичами.

3. Підвищений ризик у ситуаціях домашнього насильства

– погрози вбивством, застосування або демонстрація зброї, доступ кривдника до зброї;

– посилення частоти й тяжкості насильства;

– намір постраждалої особи розірвати стосунки або нещодавнє розставання;

– жорсткий контроль кривдника над контактами, коштами, пересуванням постраждалої особи;

– наявність дітей, які стають свідками насильства;

– зловживання кривдником алкоголем чи психоактивними речовинами.

4. Можливе насильство чи фінансова експлуатація щодо людини похилого віку

– незрозумілі травми, ознаки занедбаності, відсутність необхідних ліків;

– страх перед певною особою, раптова замкненість;

– ізоляція літньої людини від родичів і знайомих з боку доглядальника чи родича;

– раптові значні зняття коштів, нові довіреності, договори дарування, зміни в заповіті на користь нової «близької» особи;

– особа, яка постійно присутня під час розмов і відповідає замість літньої людини;

– невідповідність між доходами літньої людини та умовами її життя.

5. Можливі когнітивні порушення в людини похилого віку (потребують оцінки лікаря)

– дезорієнтація в часі, місці, власній особі;

– повторення тих самих запитань, нездатність переказати щойно почуте пояснення;

– суперечливі рішення щодо того самого питання протягом короткого часу;

– незвичні для людини помилки у фінансових справах;

– різкі зміни характеру і поведінки.

ВІДПОВІДІ ДО ТЕСТОВИХ ЗАВДАНЬ

Розділ	**1**	**2**	**3**	**4**	**5**	**6**	**7**	**8**	**9**	**10**	**11**	**12**
Розділ 1	б	в	а	г	в	б	а	г	б	в	б	а
Розділ 2	в	а	г	б	в	б	а	г	б	в	а	г
Розділ 3	б	в	г	а	в	б	г	а	в	б	г	а
Розділ 4	в	а	г	б	в	г	а	б	в	г	б	а
Розділ 5	в	а	г	б	в	а	г	б	в	г	а	б